

Як утворивсь роман „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ П. Мирного та Ів. Білика ¹⁾.

Історію утворення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» ще й досі не з'ясовано, як слід, у нашій критичній літературі. Традиція давно вже приписувала цей твір двом братам-письменникам — П. Мирному (П. Рудченкові) та Ів. Біликові (Ів. Рудченкові). Сам П. Рудченко не раз визнавав тут співробітництво свого брата і, наприклад, в одному з своїх листів до редакції «Літературно-Наукового Вісника» писав: «Я передав видання усіх моїх друкованих творів Сіячеві; на першу книжку я вже заслав усе, що мається; на другу повинно разом з «Пропашою силою» піти «За водою», як твори написані мною з покійним братом Біликом» ²⁾. Але деталі цього співробітництва, можна сказати аж до останнього часу, були так що й зовсім невідомі. Правда, ще р. 1882 В. Барвинський, на підставі, мабуть, тих темних чуток, що доходили до Галичини, в своїй розгледі цього роману каже, що при спільній праці над утворенням одного оповідання може бути ужита така підхідка: один подає план, зарисовує в головних рисах характери, покладає що-найважливішу обстановку,—другий переводить цей план в усіх його подробицях. А може ще й так бути, що один єсть властивим творцем, а другий робить тільки свої виправки і доповнення, виправляє і вигладжує. Так, коли цей роман і справді написали двоє авторів, то ми можемо хіба припустити цей останній спосіб співучасті двох авторів. Правда, в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», ми знаходимо багато частин не однаково оброблених,—не одну важну подію, не одну сторону характеру декотрих осіб цього роману, описано тільки побіжно, мов-би по-хронікерськи, а знов другі

Од редакції. Додатки, що на них раз-у-раз посилатиметься автор, мають друкуватися окремо.

¹⁾ За спробою працювати в сприятливих умовах над спадщиною П. Мирного складаю свою велику подяку Івзі Яковлевній Руданській, завідувачці рукописного відділу Полтавського Пролетарського музею.

²⁾ Лист від 8/ви 1918 р. За можливість скористуватись цим листом складаю свою подяку Н. Д. Романович-Ткаченко.

події й особи або їх характеристичні сторони, хоч і багато меншої ваги, описано дуже докладно. Тільки-ж це, здається нам, не виходить із-за авторства в-двійзі, а таки з самого способу писати роман»¹⁾). Далі за розв'язання цього питання взявся проф. Огоновський і, збираючись писати в своїй «Истории русской литературы» про П. Мирного, він удався до нього з приводу цього з отаким запитанням: «Котрі частини в пов. Х. р. в. написав Опанас Мирний, а котрі зладив І. Білик? Бо тут, очевидячки, двояка рука²⁾»). Невідомо, що відповів на це П. Мирний, але в своїй історії проф. Огоновський так розподіляє працю братів над цим романом: «Іван Рудченко міг зладити ось які глави: 1) Хазяїн, 2) Піски в неволі, 3) Пани Польські, 4) Махамед, 5) Максим старшим, 6) Перший ступінь, 7) Слизька дорога, 8) На волі, 9) Новий вік. Опроче, в деяких главах добачаємо зразки пера Мирного і Білика. Сюди належать іменню ось які глави романа: 1) Товариство, 2) Наука не йде до бука»³⁾). Далі проф. Огоновський каже, що в писаннях Білкових ми бачимо історичні образи з минувшини, філософічні рефлексії і зразки прозаїчного оповідання⁴⁾). Ми далі побачимо, наскільки правдиві ці думки проф. Огоновського. Нарешті, в 1-2 числі «Червоного Шляху» за 1924 р. з'явилась стаття І. Ткаченка «Літературна спілка П. Мирного та І. Білика», що в ній автор зробив спробу розв'язати це питання на підставі вже фактичних даних, того рукописного матеріалу, який переховується в Полтавському Пролетарському музеї. Але І. Ткаченко поставив собі широке завдання — з'ясувати взагалі колективну працю братів на ниві українського письменства і особливо роль старшого брата Івана в творчій діяльності П. Мирного (крім «Пропашої сили», брати вкупі написали ще й «За водою», і відносно інших творів П. Мирного Іван Рудченко давав своїм братові поради, то-що), і через це не міг присвятити багато місця окремому питанню що-до утворення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»⁵⁾), — і його нарис не подає в цьому відношенні повної картини. Окрім того, І. Ткаченко не мав під рукою ще й останньої редакції цього роману — рукопису 1875 р., що дістався мені від нащадків І. Рудченка⁶⁾). Користуючись цим рукописом, а також і тим рукописним матеріалом П. Мирного, що його так

¹⁾ «Діло» 1882 р., ч. II, див. Огоновський, История литературы русской, ч. III, розд. 2.

²⁾ Лист проф. Огоновського від 11 (23) січня 1-91 р., пор. лист від 8 (20) XII -- 1890 р. Обидва листи переховуються в Полтавському Пролетарському музеї.

³⁾ История литературы русской, ч. III, розд. 2.

⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ Йому в цій статті присвячено 3 1/2 сторінки.

⁶⁾ Цей рукопис я передав до Полтавського Пролетарського музею.

старанно зібрано в Полтавському Пролетарському музеї, я й зробив спробу подати повний нарис історії, як утворився цей знаменитий роман ¹⁾.

В основу роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», без жадного сумніву лягли ті вражіння, що їх виніс Панас Яковлевич з своєї подорожі від Гадяча до Полтави, яку він зробив на початку 70 р.р. Лаштуючись у дорогу, каже він, «я мав умову думку роздивитись народній побут, познайомитись з народньою таємною думкою, якою він живе, з його „слухним часом“, яким він себе тішить і береже для свого сина або онука». Підчас цієї подорожі Панас бачив злиденне життя селянського люду, чув, як нарід лає земство.— «Що-то за земство? — гомоніли селяни — тільки лишня драчка». Всі ці мотиви як відомо, відбилися і в романі. Цікаво, що підчас цієї подорожі Панас Яковлевич підслухав і те слово — Маштаки, яким лаяли козаки колишніх кріпаків ²⁾, і яким лає їх Грицько, один із героїв роману ³⁾.

Але особливе вражіння справило на Панаса те оповідання про розбіїтника Гнидку, яке він почув від молодого поштаря, що віз його до Гадяча. «Бідова голова сей Василь Гнидка був, — розказував поштар Панасові. — На все вдатний, до всього вдарся, чи до ремесства, чи до роботи якої — його пошли йому дай. Сам чоботи шив, у млині знав діло, і стрілець з його запалений був. Отута в долині (ми тоді саме спустилися з гори у глибоку долину, уже покриту споришом чи болотяною травою, тоді як гора з обох боків чорніла ще своїми гноїщами та жовтіла глинищами; — перед нами на горі стояли Заїчніці, а за ними синіла чагара з колись рослого і густого лісу), туди далі є озеро; то він, бувало, кожен день бродить з рушницею по-над водою. І вже коли зобачив що, то не втече його рук. Міткий стрілець! Тут він схожувався з своїм товариством і на раду, коли й де їм погуляти. — Хто-ж його товариші були? — Тутешні козаки. Тута їх у його ціла згряя була, а то й три москалі пристали. З Опішньої пушкарі, що з пушок палять. — І заможний він був? — Та чорт його не взяв! Дві хаті там такі збудував, що хоч нехотя задивився. Тепер їх попечатано, то там ніхто й не живе. Стоять собі-валяться. Одна сова серед печи кричить. — Як-же і де його зловлено? — Аж ось як: Недалеко від Заїчниць, — от як будемо їхати, то й побачимо, жив собі хутором уже здавна один козак. Заможний і грошовитий. Скоту в

¹⁾ Цю працю я написав був ще до того, як з'явилась в друку стаття І. Ткаченка. А свою доповідь «До питання про авторство повісти Мирного „Пропаша сила“ на підставі рукопису 1875 р.» я прочитав ще в 1923 р. в Історично-Літературному Товаристві при Українській Академії Наук» (див. «Записки Історично-Філологічного Відділу», кн. IV, 350 стор.).

²⁾ «Правда», 1874, стор. 467.

³⁾ «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», 242 стор., видання «Кіевской Старини».

його — повна загорода, а грошей — то й свині не їдять. При йому жили його й сини, аж три. Двох він уже й поженив; у старшого й дитина була, а менший ще парубкував. Сього він уже в москалі готував і грамоти навчив, щоб не так важко у службі було. Ще й дочка у його, так півдівка, була; ото вона одна й зосталася тільки жива. Гнидка добре його знав, знав, що туди так удвох починати нічого, та різдвяних свят, зібравши дванадцять самих найздоровших товаришів, і скакнув до того козака празникувати. — Як празникувати? вони-ж їх, кажуть, порізали. — То то-ж і празникували. Змовилися вони, а як стемніло, то й рушили. Приїздить, аж уже на хуторах і спати полягали. Звісно, святки, повечеряли та й рано спати лягли. От сі до вікна, стукають, просяться у хату. Їх не пускають; вони просять хоч шлях показати. Дорога тоді була забита, недавно сніг увалив. Батько й послав парубка. Той тільки-що одсунув двері — вони так прожогом усі в хату, аж дванадцять душ. Та й почали правитися. Парубок хотів у вікно вискочити, так хтось з їх як бебехнув з рушниць, та прямо у спину так кулю й увігнав, — той так у вікні й застряв. Вони тоді до жонатих, хто з ножем, хто з сокирою, — повбивали. Зостались невістки, дід та баба і та ще дочка, що як побачила ту баталію, то непримітно залізла під піл, та там і сиділа, дух притаївши. Зостались ото ті: вони їх пов'язали гаразденько та й питають: де гроші? Питали, питали, — мовчать; вони тоді давай у печі огонь розводити; розвели: та візьме жменю соломи, зверне верчик, запалить та до ніг, — отак і пече. Пекли, пекли, та чи то вже так їх запекли, чи може вже ті затялися, — ні слова, та й годі. Стара одначе знемогла, сказала, що в пічурці 50 карбованців замазано. — Виколупали, та знов до неї. Більше, каже, немає. Вони знову пекти, мучити, так ні, не сказала. Тоді вже вони взяли гаразденько усіх поскладали в рядок, зайшли з-за голови, та обухом у голову, так голови й попровалювали. Тоді ото й дитина прокинулася; або може воно й давно прокинулося, та мовчало, а то почало кричати. Кричить, як не розірветься, так Гнидка узяв та й простромив його ножем, як галушку. Коли його питали на слідстві: на що ти, Василю, хоч дитя убив? Що воно тобі заборонило? — Я його, каже, не бив, поки воно не кричало; а як підняло лемент такий, хоч без вісти тікай, — я тоді взяв та й простромив ножем. — Як упорались зовсім, тоді зачали грошей шукати. Шукали, шукали, все перерили, не знайшли, та з тим і поїхали. А та дівчина, що під полом була, як побачила, що вже пікого немає, та як була гола й боса й простоволоса, то так і майнула аж до села. Прибігла до першої хати, а то хата самого Гнидки. І як вона вже тут не піймалася, то вже, видно, сам Господь так її судив. Прибігла, а вже було удосвіта: правда, всі спали, і Гнидка спав з това-

ришами, тільки у другій хаті, що од двору, а в сій, що од улиці, — мати Гнидчина. Вона до сеї то стука у вікно, добивається. Мати слуха: щось стука, — вийшла. Коли гляне — аж дівчина в одній сорочці і уся в крові. — Що се? — питає. Відкіля ти, дівчино? — Я, каже, бабусю, з хутора... розбишаки набігли... батька... матір... братів... усіх, усіх побили, тільки я й zostалася... утекла... — Як утекла? — Поїхали розбишаки. Та я й утекла. — Коли-ж се сталося? — От се недавнечко... вони тільки-що поїхали... багато їх... Цить-же, цить, дівчино, — каже мати: мовчи, то мій син! А вона бачила, як син увіходив у її хату, й без світла руки мив. — Та за дівчину, накинула на неї яку там одежину та тихенько до волості. Там усіх зразу на ноги підняла, та прямо по синові й справила.

«Хіба він матері так уже дозволив, що вона на його виказала? — Та вже-ж, видно. Уже-б яка мати на сина сказала? Вона, кажуть, не раз його й просила, й молила; раз і жалілася, так ще її винуватою зробили, а син ще й вибив. — Ну, так далі? — Ну, отож як справила, то їх усіх так сонних і забрали. На другий день до нас в Опішню дали знати слідователеві. Я тоді саме з ним і їхав. Як увійшли у хату, то по кісточки крові було: так усе у крові й плавало; аж страшно дивитись. Таки не аби зна-що — вісім душ положили! Записали ото там усе. Почали їх питати. Так куди? не знали: і духом не знаємо, й не відаємо. Так раз мати доказує, а вдруге дівчина пізнала деяких. Уже щось через тиждень, чи що, усе по правді розказали, як там було; побачили, що не викрутяться. А як вели Гнидку у Полтаву, то нахвалявся втекти та матір порішити. А тепер, кажуть, либонь і з ним уже порішили. — Як порішили? Я чув, що він утік аж з Москви. — Утік-же був, та піймали. Та він хотів ще удруге втекти, так москаль узяв та й застрілив. — Як застрілив? — З дороги, значить, втікав. Гнидка одбіг, а москаль вистрілив та й положив. — А де-ж мати та жінка живе? — Матір прийняв до себе тутешній таки козак. А жінка хотіла було іти за ним, та як розпиталася, що там не можна удвох жити, то й залишила. Живе тепереньки тут з одним чоловіком, тягається. У чоловіка й жінка є, а вона одбила, та й живе з ним. П'янують вдвох, розпутствують.

«Ми виїхали геть од Заїчинець. — Ото дивіться: у долині верби сивіють, ото той хутір. Там їх і поховали усіх. Хотіли саме коло Заїчинець хрест поставити, і на хресті виписати, коли, як і ким вони побиті. Та громада Заїчинська одпрохала, що, мов, худа слава об нас піде. Так їх там у хуторі поховали і хрест поставили.

«Далі, каже автор, я вже не пам'ятаю, що ми балакали з машталіром, знаю тільки, що цілу дорогу балакали, але все те Гнидка собою затер,

зарівняв у моїй пам'яті; тільки сам залисався, як здоровенний иржавий цвях, забигий у білу гладеньку стіну мого спомину; ломив він мою голову і поривав думку розгадати його чудовну появу»¹⁾.

В иншому місці своєї подорожи, трохи раніш, автор каже, що Гнидка — це трохи чи не на всеньку Полтавщину відомий розбишака, перед двома роками засуджений на каторжну роботу. З Гнидки дуже цікавий суб'єкт, як для етнографа, так і психолога.

«Як такий мирний пахарський побут, з його поетичним почуттям, з людяністю викинув з себе такого злющого зарізюку, котрому нічого не варт проткнути ножем горло маленької дитини, коли вона, прокинувшись, почала в колисці крічати, котрого організаторські сили були такі, що зумів за невеликий час згромадити цілу ватагу усякого люду, і за півроку вирізати з нею до 20 душ в Зінківському, Полтавському, Миргородському, ще либонь й у Пирятинському повітах. Питання, на котре повинен одповісти наш етнограф. Які почуття водили руками сього розбишаки, коли він мив їх у гарячій людській крові, так щиро кохаючи свою молоду жінку? Хай скаже психолог.

«На мій погляд, каже далі автор, Гнидка безталанна дитина свого віку, зкалічений виводок свого побуту,—пригніченого усяким панством, зубоженого жидовою,—де все стало і стоїть нерухомо на однім місці, стояло, поки зачало гнити у самому корні. Де одно зогнива, там починається инше заражатись, і при вонючій духоті, яку розносить усе гниле, тяжке стає життя народженому, гірке воловодіння з цвілью. І от починає воно боротьбу за своє місце, за своє право на життя, починає розшукувати шляху. Де-ж то знайдеш його без освіти, де то знайдеш його у тому непроглядному мороці, який сповива усе і усіх? А тут устає таке питання: не я задавлю, мене задавлять! І кидається чоловік, як звірюка, на все, купається у крові людській і знаходить в тім свою утіху, пораду для свого серця. Коли що кохає, то кохає усею силою своєї мочи (як Гнидка свою жінку), що зненавидить — як вітер змете з свого шляху й дивує людей своїми божевільними вчинками. І справді, Гнидка здивував собою усю Полтавщину, сколихнув тихе пахарське життя од корня до самої верховини; імення його почало переходити од села до села, од міста до міста, а переходячи, почало нарощувати собі таку славу, якої Гнидці може й не снилося. Так, одні розказують, що Гнидка ще змалечку, як підпасачем був, привчав себе до сього ремесла. Пійме бувало ягня, обдере живцем з нього шкуру, та й почне батіжком підганяти. Другі, що як з своєї матері знущався — постановить на

¹⁾ «Правда» 1874 р., стор. 544-547.

гарячу сковороду, та й пече, щоб нікому нічого не розказувала. Третій, як свою жінку кохав, що при їй тільки й зміг розказати свої перешкоди; розказує, а сам рясно, рясно плаче.

Так народня фантазія починає оббивати хоч грізним, а все-ж поетичним словом свого лютого ворога. І хто знає, хто поручиться, що років через 20-30 Гнидка розбишака не займе рядом місце з якими-небудь Гаркушею, Засорним і іншими розбишаками після-гайдамацької пори, котрі уславились по всій Україні, яко боронителі убогих і безталанних од заздрости і пригніту багатих і щасливих. Нарід глибоко чує, він вибачає своїм самим лютим заїзакам, часто і густо величає їх нещасними-безталанними, не вибачає тільки він своїм давнім ворогам, що гнітять та розоряють його беззахисне життя—то панству та жидові¹⁾.

З цього ясно, яку загадку завдав Мирному оцей Гнидко, як наш письменник крутив над ним голову, і з'ясувати це питання він і взявся у своєму романі—«Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Що ця подія лягла в основу його роману, це видно з того, що деякі місця з цього оповідання увійшли дослівно в його твір (в остаточній редакції,—особливо, що до останнього вчинку Чіпки, який з своїми товаришами вирізав цілу родину заможного Хоменка. У цього Хоменка теж було три сини, як кати, як каже товариш Чіпчин, Лушня, і йдучи туди, товариство взяло з собою рушницю. Розбишаки побили всіх,—урятувалась тільки одна дівчина років десяти, яка й прибігла до Чіпчиної матери. Коли Мотря, мати Чіпчина, вийшла з хати на крик, то «перед нею стояла літ десяти дівчина, в одній сорочці, об'юшеній кров'ю, боса, розхрістана, розпатлана, стояла й трусилася». На запитання Мотрине, що це, дівчина почала розказувати: «Ой, лишенько, бабусю... Ой горенько тяжке... з плачем, ледві вимовляла дівчинка.—Я з хутора... розбишаки були... всіх побили... порізали... постріляли... батька... й матір... діда... бабу... дядьків... дядину... маленького братіка... усіх... усіх... Одна я зосталася... одну мене не знайшли... втекла... —Як утекла?—Поїхали... запалили хату й поїхали... —Цить... цить, моя дитина!—Задитькувала Мотря. Я знаю, хто ті розбишаки... Мовчи!—То мій син, клятий! Цить... а то, як почує, не животіти тоді ні тобі, ні мені.—Ходім у волость... у волость ходімо!—шепче вона.—Я змерзла, бабусю... холодно... шепче дівчинка, тулячись до Мотрі.—На, хоч мої старі чоботи взуй!.. Он, платок... юпка... швидче!..—Похапки назула вона на дівчинку старі закорублі чоботи, накинула юпку, платок; на свої старі плечі натягла кожушанку й вийшли вдвох тихо з хати»... .

¹⁾ «Правда», 1874.

Незабаром прибігли волосні, назбиралось народу повнісінький двір, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: всіх побрали, пов'язали.

Товариство Чіпкине цимра зом було чимале: чоловік десятеро. Між ними були й москалі ¹⁾. Коли Чіпка повернувся з розбою, то він увійшов в матері хату і почав над помийницею вмиватись... Незабаром повходили в хату й інші. Засвітили світло... На кожному видно було сліди свіжої крові... Далі мати почула, як стали в печі вогонь розводити, одержу палити.

Побитих поховали недалеко од Пісок, над самим шляхом, коло Хоменкового хутора, насипали високу могилу, «а на ній стоїть величезний хрест, оглядає навкруги хутори, села, всі околиці... Під ним тліє вісім безневинних душ, згублених в одну ніч «страшним чоловіком».

Матір Чіпчину взяв Грицько догодовувати до смерти.

Чіпка теж був багатий, після того, як одружився з Галею, яку дуже кохав. Перед нею він теж часом сповідався в своїх гріхах (330).

Хата у Чіпки була велика і гарна: вона мала три кімнати — одна для матери, друга для нього самого, а через сіни — світлиця про гостей. Після-ж того, як його піймали, «хату його опечатали, забили. У ній одні сови та сичі плодилися».

Ще більш матеріялу із того оповідання про Гнидку, яке почув Панас Яковлевич від свого поштаря, він узяв, щоб описати саму сцену вбивства родини Хоменкової в першій редакції свого роману. Ось ця сцена (Перша редакція 1872 р., стор. 57-59):

«Недалеко од Пісок жив собі хутором багатий козак Онисим Кнур. У Кнура три сини, як соколи: два жонатих, один парубок, шукав собі пари. У старшого сина двоє діток: хлопчик і дочка Оріся — дівчина літ може, з 10, а в середнього теж двоє — дівчинка по восьмому року і синок — місяців шости.

«Кнур — козак багатий. Кругом хутора десятин сто поля; дворище добре, посеред двору аж 2 хати, хоч коней гони, і двір з одного боку рубленими коморями облямований. Літом Кнур спав з своєю старою та з середнім і меншим сином у одній хаті, а в другій старший син з жінкою, а на зиму, щоб тепліше було та топлива менше сходило, усі збиралися в одну хату. Пріська (теща) давала порядок невісткам, а сам Онисим синам. Жили вони собі добре, тихо-мирно, добро наживали чесною працею, в хазяйстві кохались.

«У ту лиху ніч усі чогось сиділи ввечері, мов сонні, і зарані полягали спати. Старий Онисько лежав на печі і стогнав тихо. Буря ревля-вила,

¹⁾ А раніше, коли вони ходили грабувати з Максимом, їх було дванадцять чоловіка (рук. 1875. 249). Між ними були й москалі-пушкарі (рук. 1875. 248).

кидаючи в вікна лепким снігом. Коли це чує старий — щось загуркотіло, а далі застукало у вікно.

— Ой, ой, одчиніть!

Старий підвів голову, прислухався.

— Одчиніть! — ой, ой!

— Хто там? — гукнув старий з печі і побудив синів.

— Одчиніть Христа ради, — одчиніть! — молило щось під вікном.

— Хведоре, ти молодший, — піди спитай: чого йому треба! — обізвався старий до парубка.

Хведір устав, накинув свитку на опашки і вийшов у сіни.

— А хто там? — питає.

— Пустіть Христа ради переночувати! — почулося з-надвору.

— Звідкіля-ж ти? хто ти?

— Та здалека... аж з Гетьманського... потаскала лиха година під таку хуртовину... не вхопив тропи, та й збився з шляху, не знайду, куди його. Пустіть, будь ласка: насилу сюди добився.

— Засвітимо та впустимо, каже старий, — не погубить-же чоловікові по такій лихій годині.

Од гомону прокинулася в колисці мала дитина і закричала не своїм голосом. Мати почула, та до колиски — гоїдає дитину. — Хведір запалив каганця і пішов до сінешних дверей. Тільки що дзвенькнув засів, як двері подалися — і в сіни ускочило аж 11 душ. Хведір не встиг одуматися, як Чіпка скомандував: — А бери його!

Той, як навісний, ускочив у хату. — Розбишаки! — скрикнув не своїм голосом. Розбишаки за Хведором. Піднявся крик, гвалт. Хведір кинувся до причільного вікна, рванув рями, брязнуло скло... гогонула рушниця... Хведір скрикнув, ухопився за спину та й зав'яз у вікні. Кров полилась як з кабана. Усі поторопіли.

— Чого стоїте? беріть їх! — гукнув Онисько на синів і кинувся на розбишак. Зчинився бій, крик. Чоловіки (нерозбірне слово) один одного, кричать. Жінки голосять... Старший син ухопив Лушню і насів зверху, як яструб голуба. Хтось підскочив — і зо всього розмаху бебехнув яструба по голові залізним безміном... Той і не здригнув, так, як сніп, повалився з Лушні. Другого сина уложив на місті Притика сокирою. Недовго і старий борюкався: повалили його, звязали. Питали про гроші, старий мовчав, тільки страшно водив по хаті очима. Жінки кричали, здіймали руки до Бога, молилися; дитинка у колисці кричала, як його різачка різала; одна Оріся забилась під піч і з переляку лежала, притаївши дух.

Лушня з Притикою метнулися до молодиць; москаль до старої.

Дитинча так кричало, аж страшно слухати.

— Та утиште оте чортеня! (Чи довго ти кричатимеш ¹⁾) — гукнув Чіпка на товаришів (і простромив дитинку як галушку ¹⁾). Як блискавка заблищав у москаля у руках ніж — і хлинула кров через горло в дитинки... воно затріпалось, захарчало... Ніж там і zostався. Мати, мов скам'яніла, стояла і дивилася мутними очима. А це зразу як скочить — і, як дика кішка, умоталася в Чіпчину голову.

— Ти каторжний! проклятий! — завилала страшенно і, припавши, гризла зубами його голову. Московський тесак через спину дістав аж у груди — і положив її на землю.

— Так ти не скажеш, старий чорте, — кричить Чіпка, — ти не скажеш, де гроші?

Старий ні слова, тільки грізно зирнув очима.

— Огню, хлопці!

Хлопці зірвали з дверей матку, почали крутити віхті, — і підпаливши, давай припікати п'яти... Старий Кнур тільки стогнав.

Тимчасом Лушня упорався з невісткою — задавив за горло... Як вальок, скотилася вона з полу на долівку. Старшенький хлопчик і дівчинка впали перед Мотрею навколішки, здіймали руки до Бога, молили, просили... Московський тесак — і їх положив, як ті снопки.

Зосталися старі — обоє пов'язані; страшні вони лежали посеред хати, підпливши кров'ю; а кругом їх, як ті чорти, стояли розбишаки, з запаленими віхтями соломи — і припікали п'яти. Старі і од страшного болю, і з переляку не змогли слова промовити, тільки якось страшно, не то з докором, не то з мольбою дивилися — і якась мутність застигла їм очі.

— Долго ли возиться с ними? — гукнув один з москалів і, замахнувшись, легонув по голові обухом спершу старого, а потім і стару... черепи тріснули, кров заюшила з пробойн.

— Тепер, хлопці, і сами попораємось — може й горілка є, — гукнув Матня, — випити по трудах.

Хлопці кинулись, порозбивали скрині, повиймали гроші, одєжу, збіжжя. Що лихіше, кидали під піч на купу.

Як упорались, хтось замовив: «Чи не краще й хату запалити?». Та Чіпка не схотів.

— Додому час! — гукнув він, і всі разом потягли до Чіпки в двір.»

Під впливом всього того, що Панас Яковлевич бачив підчас своєї подорожі, і особливо під впливом оповідання про Гнидку, він і розпочав був

¹⁾ Виправлено олівцем Івановою рукою.

свого роману; першу редакцію його він закінчив в 1872 р. В цій першій редакції роман вийшов не великий, він займав 60 аркушів звичайного формату, в аркуш (нумерацію поставлено тільки на одному боці аркушу) і написаний він тільки на самих лівих сторінках аркушів, — праві лишились порожні: на них потім Панас робив свої додатки, а також брат його Іван писав свої помітки й уваги. Заголовок 1 р. був «Чіпка», і хоч 1 р. й було поділено на XV розділів, та розділи заголовків ніяких не мали. Ось головний зміст цієї 1 р., порівнюючи з друкованим виданням: I розділ відповідає II друк. — «Двужон»: Захожий чоловік в Пісках розпитує парубка про Окуня, а далі йде до волости; розмови з приводу цього між парубком і його жінкою; чоловік у волості заявив себе небожем Карпа Окуня — Остапом Хрущем; розмова з писарем, приписка до піщанської громади, сватання на Мотрі Зайцівої, бідній дівчині, розмова Мотрі з матір'ю; Мотря повеселішала на своїм хазяйстві, але була велика бідність. Сум Остапів, розмова його з жінкою про те, що він піде на Дін, бомага з Дону про нього, розмова голови й писаря з приводу цього, розмова їх з Мотрею, слідство, балачки по селу, привід Хруща в Піски, знову балачки по селу, потім знов чутка, що він Іван Вареник, кріпак пана Польського; віддали у москалі. Народивсь Чіпка — чудно — униз ногами. Знов гомонять про батька Чіпчиного, що це сам куций. Не можна було кумів знайти, охрестив москаль за горілку; піч не хотів хрестити, упросила попадя за моток пряжі. Охрестили Нечипором, а вдома прозивали Чіпкою.

II відповідає III др. «Дитячі літа»: життя Мотрини — усі цурались її дворище пустир, ніхто не приймав на роботу, злидні. За Чіпкою ходила баба Чіпка удавсь гарний, розумний, але неповоротний. Мати біла, Оришка жалувала. Діти зобіжали (нема їхніх глузувань із Чіпки). Баба заспокоювала, розказувала йому казочок, оповідала про своє життя, про людей, які вони лихі, про те, що батька його віддали в москалі. Найбільше цікавили Чіпку небо з ясним сонцем, блідим місяцем і блискучими зорями. Розмова Чіпчина з бабою про зорі-душі людей, про Бога-батька, який держить увесь світ і хлібом годує. Вплив цих розмов на Чіпку — думки Чіпкові про Іллю, страх його. Рішинець його бути добрим. Розмова з бабою про те, як люди согрішили і тепер повинні працювати. Під впливом оповідань бабиних Чіпка іде дивитись, де сонце сходить. Трус дома, балачки по селу. Привіз Чіпку чоловік. Мати біла, баба заступалась ¹⁾. Історія з хлібом і богом. Як ставилась Мотря до Чіпки. В нього розвивається упертість.

¹⁾ Всього цього епізоду, як Чіпка ходив туди, де сонце сходить, нема в друкованому виданні. Він був викинутий за порадою Івановою, див. додаток № 1.

III відповідає IV друков. «Жив-жив»: Самотність Чіпчина. Служба у хазяїна, неслухняність його, хазяїн його вибив, а Чіпка трохи його не спалив Чіпка пасе вівці у діда Уласа. Задоволений з своєї праці. Пасе вівці вкупі з Грицьком. Думки Чіпчині про небо. Розмова з дідом про небо, Бога. Балачки дідові про людей, що вони лихі, грішні. Горобенята. Дід грає на сопілку. Вечір і поворот додому.

IV відповідає V др. — «Тайна-невтайна»: Чіпка пасе вівці, трохи краще стало життя Мотрине. Але не все було гаразд. Смерть баби і вражіння Чіпки: зробивсь нервовий, уночі прокидався і кудись збирався бігти — матері казав, що чув голос бабчин. Розмова з дідом про волю, балачки дідові про неправду панів. Чіпка каже, що спалить пана; оповідання дідове про батька Чіпчиного. Розмова Чіпки з матір'ю про батька. Чіпка каже, що батько не добре зробив, не спаливши, не зарізавши пана. Чіпка зробивсь зовсім хмурий. Розмови селян з приводу волі; горілка розв'язує язика: цар, мовляв, дав волю, а пани примушують ще працювати, піп не гарний, держить руку за панів, у Сорочинцях добрий піп — прочитав, як слід, маніфеста, а архієрей заслав його на Сибір. Чіпка слухає такі розмови і весело йому. Де-далі настрої у селян все більше підіймався, пішли вони до пана вимагати роцоту, пан до справника; приїхав справник з москалями, селян б'ють, в'яжуть, садовлять у в'язницю. Вибили і Чіпку. Мати прохала, не допомоглось. Чіпка зник після цього. Мати побивається. Коли це чутка, що стан згорів і сам становий ледві урятувався. Повернувся Чіпка, не каже матері, де був ¹⁾. Діда узяли до двору. Ще хмурніший зробився Чіпка, ходить коло землянки дідової і думає; повертає до села, слухає, що кажуть селяни. Робиться зовсім нервовий, по ночах кричить. Мати радить взятися до хліборобської праці. Чіпка не хоче, йде до громади прохати, щоб вона йому доручила пасти вівці, громада одмовила, і Чіпка взявся за хліборобську працю.

V розділ відповідає I і VI друков. («Польова царівна» і «Дознався»): Закіпціла робота у Чіпки. Мотря радіє, а Чіпка все сумний, ходить по полю, вже не слухає і того, про що говорить народ. Що за причина? Далі йде оповідання коротеньке про батька Галиного: який з нього був розбишака за молодечих років — як він зводив дівчат, бив навіть батька; батько віддав його в москалі; вислужившись, він повернув додому з жінкою-московкою і малою дочкою, оселився у хаті, яку залишив йому батько, і почав крамарювати.

¹⁾ Всього цього епізоду про бунт селян і про те, як вибили Чіпку, немає в V розділі друкованого видання — його за порадою Івановою було перенесено до другого розділу, який в друкованому став VII—III ч. Сліди цього епізоду в друкованому виданні залишилися ще й у VI р. — I ч. — в маленькій сцені (стор. 51), де описуються перші настрої селян, коли до них дійшли чутки про волю.

Потім перебрався на хутір. З чого багатів, ніхто певне не знав. Перша зустріч Чіпчина з Галею (немає опису весни). Чіпка прийняв її за русалку та аж «злякався». Коли вона заговорила, то в його мороз по-за шкурою побіг, але не через те, що «він злякався, ні, йому така люба здалася вона», і він сказав: «Коли ти справді людина, то йди сюди». Дівчина щезла, а Чіпка довго стояв, витріщивши баньки у небо. Потім задумливий пішов він додому. Коли кобилі давав трави, то з-під трави, як угілля, виглядали її очі. «Згинь, марюко!» аж скрикнув Чіпка і пішов до хати. Другого дня він знов пішов у поле, знов зустрів дівчину, але вона утекла. Думки Чіпчині про те, чия це дівчина. Кохання Чіпчине. Розмова його з матір'ю про москалеву дочку (немає сцени з свинею і кабанчиком). Нова зустріч з дівчиною, коли Чіпка догадався, що вона дочка москалева ¹⁾.

VI розділ відповідає I, II, III розд. III ч. друков.: Чіпка прояснив, він сподівається, що Галя може його покохати. Десятник кличе Чіпку до волости (розмова з десятником). Повернувшись, Чіпка сказав матері, що прийшов небіж Луценків з Дону і хоче одібрати землю, але Чіпка запевняв матір, що землі він не дасть, «зубами держатиме». Скоро прийшов папір з суду, щоб одібрати землю у Чіпки і віддати захожому. Той продав землю і знов потяг на Дін (немає розмови Чіпки у волості). Як уплинула ця звістка на матір. Лютощі Чіпчині з приводу неправди (немає думки судитись). Чіпка в корчмі. Його промова там з приводу неправди. Оповідання Кулика. Докори матери Чіпці за п'яцтво, його лютощі. Знову п'яцтво. Товариство: Лушня, Матня і Пацюк — їхні біографії. Ще гірше п'яцтво. Мотря пожалілась волосним. Чіпка у чорній. Товариші випустили. Чіпка вилаяв матір, взяв її одєжу й до шинку. Мати перебралась до сусіди, і Чіпці немає впину. В цьому розділі I р., порівнюючи з друк. вид., немає великого епізоду про Пороха і Чижики (друга половина I розд. і перша половина II р.—III ч. друков.).

VII відповідає V-III ч. друков. Страждання Мотрі, розмова її з бабою. Думки Чіпчині — що він був і що став. Його лютощі. Прихід товаришів. Напоїли Чіпку, борюкання товаришів за горілку. Настрій Чіпчин — йому хочеться гуляти, битись, рубатись. Лушня пропонує іти до пана красти. Чіпка йде якось неохоче. Прийшли до жида. Жид згодивсь узяти крадене. Накрали чимало, але сторож злякав товаришів, і вони утекли, залишивши Чіпку, який і придушив сторожа (досить широке про це оповідання 27-28) ²⁾. Розмова на селі за крадіжку. Чіпка прибіг додому, лихий на товаришів, які

¹⁾ Ні в I, ні в VI розд. друкованого видання немає нічого про батька Гадиного, це в друк. вид. увійшло в розд. IV - II ч.—«Махамед».

²⁾ В друкованому нема цього епізоду, тільки в кількох словах сказано, як Чіпка забив сторожа (стор. 220). Епізод цей див. додаток № 2.

його залишили самого, і завалився спати. Лютування його на товаришів. Вони, як пішли до жида, продали здобич, але сала жид не прийняв ¹⁾).

VIII—відповідає VI друк. Товариші не знають, що їм робити з салом. Приносять його до Чіпки. Чіпка лютує на них за зраду: він загрожує, що піде до волости і все викаже: будуть товариші пам'ятати за цю ніч, та товариші його заспокоїли, вони помирились і розійшлись, умовившись, що казати ²⁾). Чіпка ліг спати. Трус. Чіпка трохи не побив старшину за те, що той велів його в'язати. Чіпка у чорній. Дізнавшись Мотря про це, побігла до сина, але її не пустили. Товариство у чорній, розмови, регіт. Випустили їх. Грабунок у старшини. Балачки з приводу цього поміж селянами—це старшині за його неправду. Грабунок у писаря, але нічого не дізнались—тільки старшина одправив молебня.

IX розділ відповідає VII і VIII—III ч. друков. Чіпка закурив, всіх понапував, всеньке село п'яне, бунт жінок; дяк, як на йому жінки їздили (тільки сказано, самої сцени немає). Батюшка замкнув церкву і не правив. А Чіпка, заваривши кашу, утік і заліг на горіще на три дні. І згадує він за свої дитячі роки, каїться, а тут неначе прийшла до нього Галя і докоряє йому за його піяцтво, грабунки, за те, що вбив сторожа (в друков. не так—про сон розказано широко—244 до середини 247). Довго страждав Чіпка, довго ходив сумний по порожньому городу. Не стало Чіпки, припинилось і піяцтво на селі, навіть товариші забули про Чіпку, крім Лушні, який пішов до Чіпки й побачив, як він молився перед образом та плакав. Лушня зареготавсь, а Чіпка трохи його не вбив. Потім товариші помирились, і Чіпка почав казати Лушні, що треба змінити своє життя: треба грабувати неправдою нажите, але треба зробитись по виду порядними людьми, щоб ніхто не чеплявся. В цьому розділі I р. немає епізода про бунт селян, він в I р. є в розділі IV.

X відповідає IX—III ч. друк. Товариші стали на роботу. Чіпка працював у сусіда, який дав йому трохи одежі. Чіпка помирився з матір'ю (коротка розмова з матір'ю, хоч і є, як мати докоряла йому). Перебрались у свою хату, скоро з'явилося різне збіжжя. Але Чіпка десь пропадав, і йшли чутки про розбої, тільки на чужих селах. Розмови козаків між собою в шинку про розбої маштаків (колишніх кріпаків). Сварка поміж козаками і простими людьми: прості люди кажуть козакам, що коли відберуть землю, то їм, козакам, урветься, бо вони нагарбали собі землі та й тягнуть руку за

¹⁾ В першій ред. зовсім немає того матеріялу, який утворює розділ IV—III ч. друков. видання—«Сповідь і покута».

²⁾ Цього епізоду нема в друкованому виданні, але в I р. нема епізода про Грицька і Христю (друк. 228-232).

панамі¹⁾. Знов чутки про розбої. Балачки старих людей про те, що тепер робиться на світі. А Чіпка десь усе пропадає, хоч і піклується про хазяйство, так що уже не один хазяїн хтів його мати засвого зятя, та в нього щось инше на душі.

XI — відповідає першій половині I р. IV частини друкованого. Темна осіння ніч. Сцена з матір'ю і дочкою (як у друков. 272). Розмова Чіпки з матір'ю (як у друков. 273). Зустріч в полі з розбишаками, поїхали на грабунок, повернулись до москаля, розмовляють, їдять, з'являється Галя.

XII — відповідає другій половині I розд. IV частини друков. Всі поснули, тільки Чіпка не спить, вийшов у сніи. Галя. Чіпка признається в коханні. Галя відпихає його, докоряючи за грабіжництво; Чіпка обняв її, цілує, але Галя скоро щезла. Прокинулись братчики, випивка, всі потягли додому, але Чіпка забув свого кисета й повернувся за ним. Галя його ждала і віддала йому його кисета, вклавши туди другий, вишиваний.

XIII — відповідає II розд. IV ч. друков. Цілісінький тиждень дощ. Розмова з матір'ю у Чіпки з приводу одружіння (як друк. 287). Пішов до Галі Галя смутна, сказала, що засватана за Сидора. Умовляє кинути таке життя Чіпка каже, що не може, бо з нього отаман. Чіпка пішов додому і співав «Зелений дубочку на яр похилився».

XIV = IV і VII розд. IV ч. друков. Чіпка одружився з Галею (нема епізоду оглядин — друк. 311), багато добра навіз йому тесть, всі дивувались щастю Чіпчиному. Як буря, промчалось весілля по двору Чіпки; після весілля довелось йому багато поправляти. Мотря радіє, але по ночах думки обгортають її — як така багачка могла полюбити такого бідного, як Чіпка (як у друков. 317). Галя годить Мотрі, їхня розмова (як у друк. 315). Нова хата у Чіпки. Чіпка полотенщик. Все гарно, хоч і були часом непорозуміння, як звичайно в житті, аж поки переїхала Явдоха-теща після смерті чоловіка (немає сцени смерті Максимової). Сварка матерів, розмова Мотрі з Чіпкою про багату жінку (як у друк. 358). Чіпка згодом почав гримати на матір, знов стало йому сумно, душа прохала «волі, простору». Знову товариство, піяцтво. Оповідання Лушні про своє дитинство (як у друк. кінець 362-364). Чіпка все-таки сумний, десь пропадає. Докори матери. Явдоха допомагала Чіпці віп почав уже і до свого брата добиратись. Страждання Галині й її думки (як у друк. 368). Смерть Явдохи, Мотря хоч і жалкувала Явдоху, але раділа за Чіпку. Помилки, грабунок, докори Мотрині. Лушня збив з неї очіпок. Мотря пожалілась волосним. Чіпка напоїв волосних і справа нічим не скінчи-

¹⁾ Цих епізодів нема в друков. виданні, зате в I р. нема епізоду про онуку тієї баби, у якій жила мати Чіпчина (початок IX розділу друков. видання).

лась. Чіпка назвав матір сукою, вигнав з двору, ще нахвалявся побити. Пішла Мотря у поле, сіла на могилі, і тільки вітер ростеляв плач й крик по траві зеленій ¹⁾. А в Чіпки бенькет. Лущня обвинувачує Мотрю в Явдошиній смерті, почула це і Галя, але не повірила. Розмови по селу з приводу того, що Чіпка вигнав матір. Мати оселилась у сусідки і заслабла. Чіпка перевіз слабу матір до себе ²⁾. Розмова Мотрі з Галею (кінець VII р. IV ч. друк.).

XV — відповідає. VIII-IV ч. друк. Зіма. Мотря і Галя одного вечора прями. Чіпка сумний. Розмова матери з Чіпкою з того приводу, що у нього немає дітей. Думки Чіпки і Галі про це (нема в друков. 373). Приїзд товариства, глузування Матні з Мотрі, Галя вступилась, товариство пішло в иншу кімнату, злість Галі на Чіпку, пияцтво товариства, пішли на грабіж, сцена вбивства ³⁾, поворот до материної хати, Чіпка обвинувачує матір в смерті Явдохи, молитва Мотрина, дівчина, мати донесла, всіх пов'язали, засудили, всі повинились, один Чіпка «гордо і хижо дивився на всіх і як виходив, то (мабуть) кинувся утікати та з матір'ю посчитатися, а тоді вже і з собою порішити». — «Отаке то скоїлось у Пісках через 27 років після того, як жив у їх Остап Вареник. Знову люди почали боятися та одхрещуватися того місця, де оселився був він» — так кінчається роман. В кінці дата 1872 р.

Таким чином, ми бачимо, що перша редакція, порівнюючи з друкованим виданням, можна сказати, удвоє коротша ⁴⁾. Передусім вона починалась не так, як друковане видання — не розділом «Польова царівна» (I розд.), а розділом II «Двужон» (той матеріал, який ми бачимо в I розділі друкованого видання в трохи скороченому вигляді — немає в початку широкого малюнку весни — в першій редакції він був у розділі V, де за першою зустріччю Чіпки з Галею зараз-таки іде друга його зустріч, коли він догадався, хто вона). Потім в I редак. немає зовсім розділу VII першої частини друкованого видання — «Хазяїн», де оповідається про Грицька, як він ходив на заробітки і нарешті став хазяїном, немає так що й зовсім II частини друков. видання (I, II, III, IV, V, VI розділів другої частини — «Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські», «Махамед», «У москалях», «Максим старшим» — тільки в розділі V першої редакції ми знаходимо коротеньке оповідання про батька Галиного — Сидора Гудзя (потім Махамед): як він бешкетував за молодечих років, зводив дівчат, нічого не робив, бив навіть батька, як батько віддав його у москалі, як він повернувся додому з жінкою і донькою, як переїхав з села на хутір і жив там грабунками (все це уміщено на одному боці листа), що

¹⁾ В друков. немає другого вигнання матери і сцени, як вона сиділа у полі.

²⁾ В друков. цього нема.

³⁾ Немає в друков. -

⁴⁾ Ми користувались, щоб порівнювати, виданням «Кіевской Старини» 1903 р.

потім в дуже поширеному вигляді увійшло в IV, V, VI розділи II частини друкованого видання, так що з одної сторінки аркушу вийшло аж три розділи. Таким чином, можна сказати, що в I р. майже зовсім не було II част. друкованого видання. Щодо III част. друкованого видання, то в I р. нема епізода про Пороха і Чижики (друга половина I і перша половина II), нема IV розділу «Сповідь і покута». Порівнюючи до IV частини друков. видання, в 1 редакції немає розділів III, V, VI. Окрім того, в деяких розділах друкованого видання, які відповідають I р., ми знаходимо ще деякі інші епізоди, яких нема в I р.¹⁾: так в оповіданні про першу зустріч Чіпки з Галею (I редак. розд. V) немає широкого опису весни (розд. I друк. стор. 1-2), в розділі I—I р. (II друк.) нема епізода про те, що почували Оришка і Мотря, коли викрився їхній сором (друк. кінець 15-16 стор.), в II ч. (III друк.) про те, як діти глузували з Чіпки (кінець 22-23 друк.), там-же нема широких розмов баби з Чіпкою (24-25 друк.), думки Чіпки про його батька і його страждань (V друк. 49-50—IV ч. I р.), про зустріч Чіпчину з Галею, коли він ішов в Гетьманське (I-III ч. друк. — кінець 157-158), про те, як товариші привели до Чіпки купця на хліб (III друк. 189-193), нема епізодів про Грицька і Христю (р. VI друк. 228-232, р. VII, 242-244, III-IV ч., 307-310) — взагалі нема нічого про Грицька в дозрілі роки, нема епізода, як дяк возив жінок (VII-III ч. 235); в VIII ч. сон Чіпчин обмальовано значно коротше; в цьому-ж розділі обурення Чіпчине не має такого громадського настрою, як в друк. (254-255), нема епізоду про молоду онуку тієї баби, в якій жила Мотря (IX, 257-258), нема думок Мотриних з приводу того, що вибили Чіпку (260), розмови Мотрині з сином коротші (кінець 242—початок 245); в IV р. - IV ч. — немає сцени оглядин (311), в VII-IV ч. нема всього, що відноситься до Грицька, докорів Галі (371), в VIII ч. нема про Грицька і Христю і всього кінця роману, починаючи з кінця 380 стор. Але в I р. є такі епізоди, яких нема в друк.: так у II розд. I р. (III друк.) був великий епізод, як Чіпка ходив дивитись, де сонце сходить (I р. 5-6 об.), як він забив сторожа (VII-I р. пор. V-III ч. друк.), в XV розд. I р. (VIII-IV ч. друков.) був значний епізод про вбивство на хуторі.

Нарешті деякі уступи I р. було потім перенесено до інших місць, порівнюючи з друк., напр. про бунт селян.

Скінчивши Панас Яковлевич цю першу редакцію, переслав був її на розгляд до свого старшого брата Івана. Під цей час (на початку 70 р.р.) брати жили в різних місцях: Панас з 1863 р.-1878 р. служив перше в Гадячі, а потім в Прилуках і Миргороді²⁾, а Іван зіму 1866-1867 р. був

¹⁾ Наводимо більш-менш значні уступи.

²⁾ Коваленко, Панас Мирний, стор. 4-5, Полтава. 1920 р.

хорий в Києві, а потім служив там-же в державному контролі, а відтіля перейшов до Житомиру (передмову до Чумацьких пісень помічено Житомиром 15 грудня 1873 р.). Таким чином братам доводилось пересилатися рукописами. Панас Яковлевич, як відомо, здобув невелику освіту (14-літнього віку він скінчив вищу початкову школу — і на цьому спинилась його систематична освіта), тимчасом Іван деякий час готувався до іспитів до університету під керівництвом таких видатних свого часу вчених, як Антонович і Драгоманів²⁾, і був, очевидно, за поради свого меншого брата, менш освіченому. Під цей час Іван уже виступив на ниву літературної діяльності, й окрім перекладів з Тургенєва — «Тхір і Калініч» і «Біжин луг» («Правда», 1873 р., VI), надрукував в тій-же «Правді» (1873 р.) кілька рецензій, в яких він пред'являє літературі серйозні завдання. «Пора, каже він в одній рецензії, на неї (літературу) поглядати правдивим розумним поглядом освітньої людини, що бажає добра своєму краю і шукає скрізь — не то в словесності — певної користі для нього». «Щоб покарати якого чоловіка лихого, або які громадські хиби, не слід нападом напускатись на поодиноких людей. Треба розказати, звідкіля і як і де яка хиба, що її підтримує, як вона розпросторюється: тоді вона в пень буде підрублена — і передові люди її зречуться, а за передовими й громада. Тим-то й мають тепер вагу тільки ті письменники, що йдуть громадською соціальною тропою і соціальним поглядом озирають життя народа». «Минули епічні поеми, нездарні віршові повісті — настали часи народнього роману і повісти на основі щирого реалізму»³⁾. Ті-ж серйозні вимоги ставив Іван і до роману свого брата. Віп передусім на полях рукопису поробив чимало поміток і уваг⁴⁾, а потім в кінці рукопису першої редакції на 12 аркушах написав велику критику на цей роман⁵⁾. В своїй рецензії Іван найперше зазначив, що автор дуже вузько подивився на свого героя і намалював його тільки, як розбишаку, не показавши того оточення, в якому він жив. Через це Іван радив своєму братові зупинитися на образі Грицька, товариша дитячих років Чіпки, і відправивши його на Дін (коли це вже потрібно), повернути його додому і намалювати його як чесну, трудящу людину, хай і значним егоїстом, що не дбає про громадські інтереси, людину, яка додержується принципу — мол хата з краю, я нічого не знаю. Далі Іван зазначав, що коли перші розбишацькі вчинки Чіпки до одружіння з Галею зрозумілі з психологічного боку, то вони зовсім не зрозумілі вийшли у Панаса після одружіння —

¹⁾ Коваленко. Панас Мирний, стор. 4-5, Полтава, 1920 р.

²⁾ Свириденко, Памяти И. Я. Рудченка, К. 1906, 2-3 стор.

³⁾ «Правда» 1873, 582-590.

⁴⁾ Див. додаток № 3.

Див. додаток № 4.

з Чіпки була людина заможненька і розбишакувати ради розбою він не міг, не міг він бути і таким звірем, яким його обмалював Панас в сцені вбивства на Хоменковому хуторі. І Іван радив братові показати в кінці роману, як Чіпка, одружившись із Галею, цуравсь своїх товаришів і зробивсь справді гарною людиною, але як товариші, коли вони попались, щоб помститись, розказали, як колись і Чіпка забив чоловіка, за що він і був покараний. Або — радив Іван — ще краще показати, як Чіпці, не вважаючи на його геніяльність, на його розум, не було ніякої громадської роботи, а особисто він не був задоволений, бо дітей у нього не було, та й задовольнитись особистим щастям він не міг — це доля Грицьків.

Далі Іван давав братові і деякі поради що-до композиції роману, — що-до порядку фабули оповідання. Так, він радив сцену Чіпчиної зустрічі з Галею поставити на початку роману: «этимъ хоть съ виду и нарушенъ былъ бы естественный порядокъ событій, но зато выигранъ былъ бы въ самомъ интересѣ при читаніи» ¹⁾.

Радив Іван і дещо викинути, що було зайве, напр., те, що Чіпка двічі виганяє матір, також сцену різні на хуторі вважав він за дуже мелодраматичну; радив звернути увагу на картини природи і більше їх принатурювати до переживань дієвих осіб ²⁾, на саму мову і казав, що треба користуватися всіма художніми засобами, а не тільки одними порівнюваннями, то-що.

Звертав увагу Іван і на зовнішні хиби в оповіданні, на те, що Панас плутає імення дієвих осіб, то-що, Радив назвати роман не «Чіпка», а «Легкий хліб», або «Розбишака». Взагалі Іван вважав роман братів за видатніше явище в тодішній українській літературі: «ты въ малороссійской литературѣ явленіе новое, не по приемамъ, а по мотивамъ. У тебя соціальныя мотивы, которыхъ дондеже мы не хотѣли и не умѣли изображать». Наприкінці Іван каже, що коли «мы твоего Чипку простудирuemъ вдвоемъ, да пошлемъ еще и въ Италію ³⁾ для той же цѣли, тогда можно будетъ, поблагословивши, пустить его и въ люди».

¹⁾ Потім це місце було перекреслено кілька разів олівцем і зроблено з боку примітку: «это написалъ, но и зачеркиваю, какъ могущее повредить цѣльности разсказа».

²⁾ Причому поклався на повість Тургенева «Вешнія воды».

³⁾ Очевидячки, Драгоманову, який тоді подорожував за кордоном і був між иншим в Італії (див Довбищенко «Мих. Драгоманів» — стор. 14) Іван, очевидно, листувався з Драгомановим і здобув від нього згоду продивитись роман, бо в своїх замітках на другу редакцію свого твору Панас Яковлевич пише: «Согласію М. П. на предварительную критику я обрадованъ. Пусть онъ расчинитъ моего Чипку своимъ критическимъ ножомъ и понюхаетъ, не слышно ли гдѣ гнили. Я думаю, мой трудъ его отчасти не удовлетворитъ, мною добавлено въ этотъ нюхательный табачокъ (вѣдь Чипка мой — табакъ, который, если понюхать, произведетъ немало чиханья въ романтическихъ носахъ) романтического попелу». Повний текст цих заміток Іванових див. в додатках № 3. Замітки Панаса див. додаток № 6.

В самому рукопису Іван найперше дав заголовки всім розділам — у Панаса вони були без заголовків. Перший розділ Іван спершу назвав був «Рід Чіпки», потім «Замужня вдова», II розділ — «Дитяча пора», потім — «Дитячі годи», III спершу — «Чіпка на волі», «Чіпка підпасач» і нарешті «Підпасач», IV — перше «Півпарубка», а потім «Свій хліб», V — «Незнайка», VI — «Нема землі», VII — «З шинку до комори», VIII — «У чорній», IX — «На волі», X — «Нишком-тишком», XI — «Невзначай свої», XII — «Спізнались», XIII — «Умова», XIV — «На своїм добрі» і XV — «Душі залізли».

Потім на полях рукопису Іван поробив чимало уваг: в цих увагах він часом каже те, що ми знаходимо і в його загальній критиці на роман, про яку ми вже були казали, а часом є і дещо нове. Наводимо тут зміст його головніших заміток. В першому розділі (II розд. друков.) він уважав, що не треба надавати великої уваги тому, що Мотря була за двохоном: балачки про те, що вона породила куцого, могли з'явитися й через те, що народини були дуже тяжкі. В II розділі (III друков.) він уважав за потрібне обмалювати як ставились діти до Чіпки, як вони глузували з нього з приводу його батька. Тут же він мав за потрібне, щоб баба попередю оповідала Чіпці про природу, яка його оточувала, а вже потім про небо. Про Грицька Іван каже, що його не треба одсилати на заробітки, а коли й одіслати, то повернути і обмалювати його як звичайну людину, що наплодить дітей, чесно працює, але громадськими справами аж ніяк не цікавиться. Відносно батька Галиного Іван пише, що треба-б більше за нього сказати. В розділі IX Іван радить Опанасові звернути більшу увагу на психологічні переживання Чіпки, щоб ясно показати, як Чіпка від каяття знов міг повернути до розбишацтва. Відносно бунту селян Іван каже, що краще-б було обмалювати, як приводом до цього було п'яцтво селян на гроші Чіпчині, через що вони і пішли до пана вимагати рощоту, а тут грамота урядова піділляла масла в огонь. Чіпку підчас цього бунту висікли, що іще більш його роздратовало. За весілля Чіпчине Іван каже, що було-б цікаво знати і думки його матери з цього приводу. Далі він завважає, що весілля повинно відбуватися не у Чіпки, як це було в I ред., а в його тестя, як звичайно це робиться у народа. За нове розбишацтво Чіпчине Іван каже, що воно не мотивовано: самі сварки матерів не могли його до цього привести. За Галю в останній частині роману Іван каже, що вона якось тут відходить на другий план, і застерігає Панаса, щоб він не зробив з неї Мотрі, тільки молодшої. Відносно сцени вбивства на хуторі Іван каже, що її треба викинути — досить і одного оповідання дівчинки про це. Крім цих головних уваг, є ще кілька дрібних, про які дивись додаток № 4.

Крім усіх цих уваг Іванових на першу редакцію роману, в паперах Панасових ми ще знаходимо неначе план його, накреслений рукою Івана, як він його уявляв, ознайомившись з братовим рукописом. Тут, в цьому нарисі немає нічого нового, порівнюючи з його увагами в рецензії і на полях, тільки що-до поділу матеріялу він радить братові бунт селян перенести із розділу IV до IX, підкресливши злість Чіпчину за те, що його вибили (див. додаток № 5).

Нарешті, Іван, крім виправок окремих слів і виразів, напр., — замість наслідством (Панаса) — спадком; Донська волость — станиця, случай — випадок, то-що; замість «А Леско... гордо виступав за дідом, немов пан який» (у Панаса) Іван написав спершу — «мов ад'ютант за генералом», а потім «мов вірний джура за отаманом», що прийняв і Панас (це увійшло і в II розд., а відтіля і в друков. видання) — зробив і скількись вставок в текст I р. Ось найголовніші з них: в VII р., який відповідає V-III розд. друк., — опис того, як поставивсь Чіпка до пропозиції своїх товаришів піти на крадіжку, і опис його настрою під цей час (кінець 214 — початок 215, від слів «Украсти? — грізно запитав Чіпка» — до «У-ух, тяжко мені...»), потім кінець цього розділу — від слів «...Лушня помітив, як блиснула люлька...» (кінець 218-219) — оце так що й усі виправки Іванові в I р. та його додатки. Очевидячки, під цей час, розглядаючи рукопис Панасів, Іван звернув свою головну увагу на самий сюжет роману, його композицію, ідею, то-що, про що й висловив свої думки в своїй рецензії і на сторінках рукопису.

Переглянувши Іван рукописа роману в його I ред., надіслав його Панасові, і той заходивсь його переробляти. Передусім за порадою Івановою на полях цієї I ред. він поробив різні додатки. В розд. II (III друк.) він написав чималенького уступа про те, як діти глузували з Чіпки з приводу його батька (кінець 22-23 др.), і розмову Чіпчину з бабою про свого батька (кінець 25 — початок 26); в цьому-ж-таки розділі він зробив величенького уступа про те, як баба оповідала Чіпці за різні явища з життя тварин (про птахів, волів (24-25 др.), в розділі IV (V др.) він написав великого уступа про думки Чіпчині з приводу його батька і про Бога, який не покарає лихих людей, а покарає їх рука сина безталанного батька (49-50 др.), в розділі V (III р. III ч. др.) він додав оповідання про те, як товариші привели до Чіпки купця на хліб (189-193 др., але тут ще немає, як Чіпка думав продати цей хліб Грицькові — кінець 192 ст. друков.), в розділі X (IX - III ч. друков.) Панас поширив первісне коротеньке оповідання, як примиривсь Чіпка із матір'ю (кінець 262 — до середини 265), в розд. XIV сцену оглядин (311), про те, як Галя умовляла Чіпку покинути розбишакувати, як вона порадила йому вдатися до товариства, але скоро побачила, що заплуталась,

про Грицька і як ставилось до нього товариство (354-365 друк., 365-366 друк.), — усі ці додатки Панас поробив згідно з тими порадами, які дав йому Іван і в своїй замітці і в своїх увагах (див. додатки № 3 і 4).

Після цього Панас почав ґрунтовно перероблювати свою І р. і утворив нову II р., яку й скінчив р. 1874. Цю редакцію написано в зошиті на звичайний аркуш, і мала вона у Панаса 160 аркушів (в-320 стор.). Написано її тільки на одному боці аркушу (лівому), правий був залишений чистий, очевидно, для поміток і уваг Івана. Ця друга редакція уже мала III частини.

Перший розділ I частини так що й цілком відповідає I розділові і мало не всьому IV розділові (друга зустріч з Галею) друкованого видання і V першої ред. («Незнайка») і зветься «Польова царівна» (як у друк.). Від друков. вона різниться головне початком розділу — в II р. нема такого широкого опису весни. Тут Панас послухався поради братової і оповідання про знайомство Чіпки з Галею (V розд. I р.) поставив на початку роману, хоч Іван, як ми були бачили, і не дуже на цьому обстоював. Після цієї перестановки I розділ. I р. став уже II і мав заголовок «Замужня вдова», який дав йому Іван в I р. (в друк. «Двужон»). Він увійшов в II р. так що й без переробок і взагалі відповідає II розд. друк. «Двужон», тільки в одному місці, після слів ...«Аж ось — не знать звідкіль узялася на селі чутка»... (др. 18) в цій II р. є коротеньке оповідання про батька Чіпчиного, воно скидається на те, що потім розкаже дід Улас самому Чіпці; а потім, як і в I р., нема оповідання про думки і страждання Оришки і Мотрі після того, як викрився їхній сором (кінець 15-16 друк.). III розд. II р. відповідає III друк. і II першої редакції і у Панаса мав заголовок «Дитячі літа», якого дав Іван в I р. В цьому розділі, як і в I р., є епізод про те, як Чіпка ходив дивитися, де сонце сходить ¹⁾, чого нема в друков. Порівнюючи до першої редакції, цей розділ головне відрізняється тим, що ті дописи на полях до неї, про які ми були казали вище, Панас вніс у текст, тільки тут розмови баби з Чіпкою все-таки різняться від друкованого тексту (див. нижче). IV розд. II р. відповідає IV друк. і III першої ред. і має у Панаса заголовок «Підпасач», якого дав йому в I р. Іван. В II р. Іван дав йому заголовок «Жив-жив», як у друков. Від друкованого він різниться тільки початком (стор. 30), який як і в I р., трохи коротший, ніж у друков. Остаточо він був оброблений в IV р. 1875 р., про що ми скажемо далі. V розділ II р. відповідає V друк., IV I р. і мав у Панаса заголовок «Свій хліб», що його дав йому в I р. Іван. В II р. Іван

¹⁾ Через це Іван на початку дав цьому розділові в II р. заголовок «Де сонце сходить», а потім «Замужня вдова з сином і матір'ю», а нарешті порадив зовсім викинути цей епізод.

спершу дав цьому розділові заголовок «Шила в мішку не втаїш», а потім «Тайна не тайна», як у друкованому виданні. Порівнюючи до першої редакції, ми тільки не знаходимо тут величенького уступу про бунт селян, коли становий вибив і Чіпку, за що той його спалив — за порадою Івановою Панас, трохи його змінивши (немає як Чіпка спалив станового), переніс всенький цей епізод до другого розділу II р., IV р. III ч. і крім того, в II р. наприкінці цього розділу ми бачимо оповідання про думки Чіпчині за його батька; його Панас написав був на полях цього розділу в I р. (див. вище) ¹⁾. Крім того, уступ про смерть баби Чіпчиної в цій II р. (як і в I) трохи коротший, ніж в друкованому виданні (стор. 42), — трохи поширений він був уже в остаточній редакції, та про це ми скажемо далі.

Шостий розділ II р. мав у Панаса заголовок «Москаль Гудзь» і оповідає про нього і про початок Пісок: як перше там, де вирости Піски, були тільки землянки (72 стор. друков. до ...«Хіба тільки сусідній пан полковник»...), як прийшов в Піски запорожець Мирон Гудзь (кінець 72), як він там оселився і полював, аж поки наскочив на свого звіря — дівчину, як він з нею одружився, пародження сина Івана, вплив батька і матери, перемога матери (73-76 до ...«Кругом усе старе лицарство»...), зміна в умовах життя, Мирон лас нові порядки, одруження сина, онуки, як дід найбільше любив старшого Максима, вплив діда на онука, приїзд в Піски генерала, якому цариця подарувала Піски, бунт селян (коротенько), як Мирон здобув собі вільну, як селяни скоро скорилися генералові (про Лейбу немає нічого), як після смерті генералової в Піски приїхала генеральша, як її зустрічали (паничі сміяли хлопців за оселедці), яка була руйнація в Пісках через те, що треба було будувати панські палаци та різні будинки (зносили селянські хати), як тяжко прийшлося піщанам, як вони утікали — все це в поширеному вигляді ми знаходимо в I, II і III розділах III частини друкованого видання (кінчаючи 96 стор. III розд. друков. видання — аж до слів ...«А і не трохи-ж то треба, щоб її наповнити»...) ²⁾.

Так в II р., порівнюючи до друкованого видання, коротенько розказується про початок Пісок (71-72 стор. друков.), про нові порядки, які настали на Україні (кінець 76-77 друков.), про те, як лаяв Мирон нові порядки (79 друк.), про генералів приїзд (82-85 друков.), немає зовсім «про голопузу шляхту», яка силнула на Україну (82-83), і зовсім нічого не говориться про Лейбу, який приїхав з генералом і згодом правив Пісками (90-91 друк.) ³⁾.

¹⁾ Тільки в друков. виданні немає кінця — дуже гострого — цих думок — див. додаток № 19,1.

²⁾ Починаючи з цих слів (96 стор. друков. видання) аж до кінця III розділу (112 стор.) в II р. немає нічого.

³⁾ Всього цього матеріалу в I р. немає зовсім.

Далі в рукопису II редакції ідуть якісь неясності. Після IV розділу, що зветься «Москаль Гудзь», іде III розділ «Махамед», який в трохи скороченому вигляді відповідає IV розділові друкованого видання «Махамед»: нема, порівнюючи до друкованого видання, як Іван і Мотря викохували своїх дітей в хліборобському побуті (кінець 114-115 стор. друков.), немає епізода про генеральського бугая (115-117 стор. друков.), немає епізода про сватання Максимове (119 друков.), про бунт декабристів (120), про перші вражіння Максима на службі (121), про прощання Максима з матір'ю (122-123), коротенько розказано, як сварились брати Максимові за його майно (124-125). Всього цього теж немає в I р., тільки наприкінці розділу V ми знаходимо дуже коротенькі відомості про батька Галиного.

Після III розділу в рукопису стоїть IV розділ «Московщина і москалі»; він так що й цілком відповідає V р. друкованого видання — «У москалях»: немає в II р. тільки коротенького уступу про те, як Максим сумував на Московщині («А бий тебе сила Божа» — 131 друков.). Після цього розділу йде VII (?) «Максим старшим», який мало не зовсім відповідає VI р. друков. з таким-же заголовком: немає тільки уступу про бунти народів за кордоном в 1848 р. (143 стор. друков.), малюнку боїв, в яких брав участь Максим (кінець 143 — початок 145), про перебування Максима в Кримській війні (150 стор.).

Цих розділів — III, IV і VII в I р. немає: тільки наприкінці V розділу ми знаходимо дуже коротенькі відомості про Максима, батька Галиного (див. вище).

Пояснимо ми цю плутанину у нумерації розділів II р. далі.

Після VII розділу (?) в II р. у Панаса йде частина III, що її перший розділ має заголовок «Нема землі»; він відповідає початкові I розділу III частини друкованого видання (до середини 156 стор.) — немає епізода про зустріч з Галею і всього епізода про Пороха — і другій половині III розділу (друкованого видання), починаючи з того, як Чіпка пішов до шинку (середина стор. 176), в першій редакції це був розділ VI ¹⁾. Крім того, в II р. (як і в I) немає сцени з писарем (див. друков. кінець 155 і початок 156 стор.), а просто сказано, що прийшов папер з суду, що землю у Чіпки одібрано; розмову з десятником також, як і в I р., наведено коротше, ніж у друкованому (див. друков. кінець 153 і початок 154). Думки і настрої Чіпки після того; як він дізнався, що в нього одібрано землю, теж в II р., як і в I, порівнюючи з друков. виданням, обмальовано инакше: за другою редакцією він не думає битися за землю, а каже тільки, що нема правди, і йде до корчми (середина 156 стор.). II розд. II р. має заголовок «Товариство» і

¹⁾ Його Іван назвав в I р. «Нема землі».

відповідає III розд. друкованого видання «Товариство». В I р. це друга половина розділу VI з тими дописами, що їх поробив у ньому Панас на полях про те, як товариші приводили до Чіпки купця на хліб (див. вище і друкованого видання 189 — початок 193). Порівнюючи з дописами I р., в II р. тут додано думку Чіпчину про те, що хліб цей він краще дурно віддасть Грицькові, ніж має продавати жидові, це ми знаходимо і в друков. виданні (кінець 192 стор.). III розділ мав заголовок «Грицько Чупруненко» і відповідає IV друков. «Сповідь і покута». Порівнюючи до друков. видання, цей розділ після першого відвідування Чіпкою Грицька (середина друков. видання стор. 194 — Чіпка пішов шляхом додому, молодиця до хати) має чималенький уступ про те, як Грицько ходив на заробітки, як він, повернувшись додому з грішми, одруживсь із Христею і зажив хазяїном — в друкованому виданні цей епізод складає цілісний VII розділ I частини «Хазяїн». В I ред. всього цього розділу II р. немає. IV розділ відповідає V друков. видання, невідомо тільки, який саме він мав заголовок, бо його вишкреблено; в I р. це розділ VII, Іван йому дав заголовок «З шинку до комори». Від друкованого видання цей розділ різниться тільки тим, що в II р., як і в I, в кінці його був величезний уступ про те, як Чіпка забив панського сторожа (див. додаток № 2). V розділ мав заголовок «У чорній» і відповідає VI друков. видання «Слизька дорога». Цей розділ в II р. починається словами «...Спить Чіпка. Сівість, задобрена горілкою, його не мучила...» (220 стор.) (немає перших 15 рядків VI розділу друков. видання «...Хто спускався на громаду з високої гори...» 219-220 стор.); далі оповідається про те, як товариші принесли до Чіпки крадене сало, як Чіпка з ними сваривсь за те, що вони його самого покинули в коморі, як товариство помирилось, як Чіпка розказав про вбивство сторожа, як товариші пішли, а Чіпка ліг спати ¹⁾, як начальство трусило Чіпку і посадовило його вкупі з товаришами в чорну, як вони там поводитись, як Мотря бігала відвідати сина, як товариство визволилось і як воно пограбувало голову і писаря; як після цього Грицько балакав з жінкою за Чіпку. В друкованому виданні немає тільки широкого оповідання Чіпчиного про те, як він забив сторожа (про це сказано від автора в 3 рядках — 225 стор.), і немає епізода про сало. Порівнюючи до VIII розд. I р. (з даним йому Іваном заголовком «У чорній»), якому цей розділ V II ред. відповідає, в II р. додано епізода про Грицькову балачку із жінкою за Чіпку. VI розділ зветься «На волі» і відповідає VII і VIII ²⁾ друков. і IX — першої редакції під тим же заголовком, якого йому дав в I р. Іван. Порівнюючи до I р., в цьому

¹⁾ Цього всього в друкованому вид. нема.

²⁾ VII р. друк. видання зветься «На волі», а VIII — «Сон у руку».

розділі II р. є епізод, перенесений за порадою Івановою із розд. IV і значно поширений про бунт селян, як наслідок піяцтва на гроші Чіпки і під його приводом, про те, як вибили Чіпку ¹⁾; додано, як Чіпка прохав Грицька допомогти селянам, але Грицько утік; як вибитий Чіпка напивсь у корчмі і потім бачив дивний сон (як у друков. — 244 — середина 247), як Грицько, прийшовши додому, знов розмовляв з Христею про Чіпку. Порівнюючи до друкованого видання, тут у цьому розділі II р. ми бачимо, що в одному місці переставлено великий уступ: початок друков. розд. до слів «Ішлося уже до Різдва» (стор. 232) стояв у II р. після слів «Регіт, гвалт. Здурило село» (середина 235). В порівнянні з I р., тут в II р. думкам Чіпчиним про розбої надано більше громадського змісту, як і в друков. (стор. 254-255). VII розділ відповідає IX друкованого видання («Наука не йде до бука») і X I р. і зветься «Нишком тишком», як і в I р. Порівнюючи до I р., в цьому розділові додано епізода про молоду онуку тієї баби, у якої жила мати Чіпчина (початок розділу друков. 257-258), про думки Мотрі за сина (260); потім в I р. початок цього розділу трохи инакший: Чіпка став на роботу до сусіда, примиривсь із матір'ю, працює (все це дуже коротенько). Потім Панас на полях I ред. поширив всі ці епізоди (примирення з матір'ю — розмова з нею, як Чіпка і мати перебрались до своєї хати, настрої в селі з приводу волі — як в друкованому виданні з середини 261-269). VIII розділ зветься «Невзначай свої» і відповідає першій половині I розділу IV частини друкованого видання (до «Незабаром усі...» середина 278 стор.) і IX першої редакції під такими самими заголовками. IX розділ зветься, як і в I р., «Спізнались» і відповідає другій половині I розділу IV частини друкованого видання від слів «Незабаром усі...» (середина 278 стор.) і XII першої редакції. X розділ звався «Умовились» і відповідає II розділові IV частини друкованого видання — «Розбищацька дочка» і XIII першої редакції — «Умова». XI відповідає III друков. видання «Козак — не без щастя, дівка — не без долі». Як саме він звався, цього не можна сказати, бо заголовок вишкреблено. В I р. цього розділу зовсім не було. XII розділ звався «На своїм добрі» і відповідав IV розділові четвертої частини («На своїм добрі») і початку VII («Лихо не мовчить») друков. видання до слів: «Такі безперестанні бучі та гризня...» — початок 359 стор. друков., а в I р. початку XIV розд. (теж «На своїм добрі»). XIII розд. звався «Знову за своє» і відповідає VII друкованого видання (з 359 стор. — «Лихо не мовчить») і другій частині XIV розд. першої редакції («На своїм добрі»). Порівнюючи до друкованого видання, в II р. наприкінці цього розділу є епізод,

¹⁾ Тільки в II р. порівнюючи з друкованим немає прізвищ пана і всіх урядовців (Василя Семеновича Кривинського, Ларченка).

як Чіпка вдруге вигнав матір з хати, як вона заслабла у чужих людей, як Галя сказала Чіпці, що кине його, коли він не помириться з матір'ю, і як Чіпка перевіз до себе слабу матір. XIV розділ звався «Залізли душі» і відповідає VIII р. четвертої частини друков. «Так оце та правда»¹⁾ і XV першої редакції під тим заголовком, якого йому дав Іван — «Душі залізли». Порівнюючи до друкованого видання, в цьому розділі є епізод, як після Чіпчиного арешту Грицько розмовляв із Христею, що робити з тією сотнею карб., яку йому подарував був Чіпка, і як він вирішив віднести її до слідчого; зате немає в II р. невеличкого уступу, як прощались піщани з арештантами (кінець 381 стор.), і опису палацу Кряжова і корчми Гершкової наприкінці роману (кінець 382-383 стор.).

Таким чином, в II р. ми бачимо такі головніші зміни проти I р.: найперше в ній було уже III частині, хоча II частину через недогляд не було ясно виділено: перша частина мала 5 розділів, II частина теж 5 (про це див. далі), а третя аж XIV. В першій частині Панас V розділ I р. про знайомство Чіпчине з Галею переніс до I розд. і через це весь порядок дальших розділів змінився: I розділ I р. став другим в II р. і т. д.; в III розд. (= III друков.) він теж за порадою Івановою зробив вставку про те, як глузували діти з Чіпки (23 друк.), про розмову Чіпчину з бабою за батька (25-26), про розмови баби з Чіпкою про птахів та скотину (24-25), в IV р. про думки Чіпчині за батька і про бога (49-50)²⁾; епізод про бунт селян він теж, за порадою братовою поширивши його, переніс із IV ч. I р. до другого розділу—VI третьої частини. Порівнюючи до друкованого видання, в цій частині не було розділу VII — «Хазяїн», але весь матеріал для нього був готовий у Панаса в III розд. третьої частини II редак. В другій частині в розділі VI (?) Панас подав уже чимало відомостей про рід Галин, про Мирона Гудзя, про прадіда Галиного, а ще більше про її батька, присвятивши йому аж III розділи — «Махамед», «Московщина і москалі» і «Максим» старший, тимчасом як у I розд. про нього було сказано дуже коротенько, тільки на одному аркуші. Порівнюючи до друкованого видання в II р. немає другої половини розділу III — Пани польські («А й не трохи-ж то треба» — стор. 96-112), де головним чином оповідається, як розплодилися пани польські і верховодили в Гетьманському. В частині III — головною

¹⁾ Від друкованого цей розділ різниться тим, що в ньому після слів «Рибонько! серденько... оберталася вона до хрещеника, окривляючи його гарячими поцілунками» (324 середина) — був уступ про почуття молодої матери, що його ми знаходимо і в IV розд. 1875 р., — його закреслив цензор (див. далі і додатки до рук. 1875 р. № 22).

²⁾ В друкован. виданні немає кінця — дуже гострого — цих думок — дав. додаток № 19. 1.

новиною були розділи присвячені, за порадою того-ж-таки Івана, Грицькові й Христі — розд. III (IV — III част. друков.), кінець VI (кінець VII — III част. друкованого), середина XI (середина III — IV част. друков.) і XI — про те, як Чіпка прохав Сидора зректися Галі (III — IV друков.).

Але немає ще в цій II р., порівнюючи до друкованого видання, епізода про Пороха і Чижики (друга половина I розділу) і перша половина II — IV частини і потім розділів V, VI тої-ж IV частини. Крім того, — деякі сцени розказано в II р. коротше, ніж у друкованому — див. вище.

Закінчивши Панас оцю другу редакцію, написав на неї свої замітки, які вкупі з обома редакціями і надіслав до свого брата на розгляд. В цих своїх замітках він передусім незадоволений з того, що V розділ першої редакції (знайомство Чіпчине з Галею) перенесено в I роз. — другої: він гадає, що тепер «она утратила свою силу и вообще то влияние на читателя, какое она имѣла въ прежней редакціи». IV розд. йому подобається своєю реальністю і красою дитячого світогляду. Що-до розд. V він вважає, що думки Чіпчині віддають чимсь фальшованим, і запитує брата, чи не краще закінчити гнівний настрій Чіпчин тільки до місця ...«Ні, ти їх не скараєш...¹⁾». У II частині він незадоволений з розділів I, II, III, вважаючи їх за якийсь етнографічний екскурс, а не поетичний нарис.

Що-до IV розд. (Московщина і москалі) він каже, що він йому був потрібен «для оправданія извращеній Максима», але гадає, що навряд, щоб він правдиво намалював життя, типи.

Що-до III розд. III частини (Грицько Чуприненко) він каже, що це «новое издѣліе» і запитує брата, чи задовольняє його Грицько, «честная посредственность». Такий самий запит він робить що-до Грицька і з приводу другого уривка про нього, який ми знаходимо в розд. V цієї редакції. VI розд. («На волі» = VII і VIII друков.), як каже Панас, перероблено за тим планом, якого накреслив був йому Іван (бунт селян). Він тільки турбується, чи не дуже тут Чіпку ідеалізовано, і чи не дхне від малюнку бунту селян «нѣкоторымъ барскимъ недовольствомъ». Що-до XI розд. (III — IV частини друков. — «Козак не без щастя, дівка не без долі»), де оповідається про те, як Чіпка прохав Сидора зректися Галі, він запитує, чи не зайвий оцей розділ.

Взагалі Панас був дуже незадоволений з свого твору: він гадав, що його роман дуже погано оброблено, що в ньому є чимало зайвого, а про те, про що треба, так що й нічого не сказано: не обмальовано добре головного типа — Чіпку, мало віддано уваги «общественной дѣятельности и вообще

¹⁾ Як ми вже були казали, далі в цьому уступі було все викинуто для друкованого видання.

строю жизни общественной, который такъ повліявъ на направленіе Чипки»; мало, або й зовсім не обмальовано діяльність різного начальства (волосних); не показано також, як у Галі могла з'явитися огида до розбишацького життя ¹⁾.

Одержавши Іван від Панаса II ред., почав над нею ґрунтовно працювати. Найперше він хотів був I розд. II частини «Москаль Ґудзь» перенести до I частини і поставив № VI, але згодом передумав і почав із неї тут-таки в тексті утворювати три перші розділи II част. друкованого видання. Спочатку він перекреслив був № VII і заголовок «Москаль Ґудзь» і на полях написав «Частина II глава I Незнайка», але закреслив цього заголовка й написав «Піски на волі», нарешті закреслив і цього заголовка і написав «Займанщина». Нижче проти уступу Панасового «Та недовго пришлось Миронові втішатись своїм онуком» (друков. розд. II «Піски в неволі») Іван на полях написав «II. Піски в неволі» — (кінець 36 стор. II ред.), а на звороті цієї сторінки вгорі «III. Пани польські». Та в самому тексті для цих розділів Іван зробив не багато, так що коли ми порівнюватимемо друковане видання з II рукописом, то можемо сказати, що від 71-96 стор. це текст переважно Панасів з поправками і вставками Івановими ²⁾: головніші додатки і вставки Іванові в II ред. такі: початок розділу I (71 стор.), про бунт в Польщі, (82 стор.), про нові порядки на Україні (кінець 76 — початок 77) і про Лейбу, хоч не все, а тільки те, що уміщено з середини 90 — («Лейба zostався на хазяйстві» до «Зажив Лейба» — початок 91) і кінець 95 — початок 96. Далі на полях II р. Іван накреслив те, що треба було ще розробити в епізоді про Лейбу: «Отношеніе писчанъ къ Лейбѣ, Лейба (гов[орили] иные) добрый человекъ. Насмѣшки. Подчиненіе Лейбѣ». Це остаточно було ним розроблено уже в зошиті для «Правди», та про це ми скажемо нижче.

Із варіантів, що їх написав Іван і які зовсім не увійшли в друковане видання, або увійшли в зміненому вигляді, цікаві ось які. Перший — це початок розділу «Займанщина». «Хто не знав колись славного Ґадячу? Гарне місто! Не даром його й гетьманська булава вподобала, та й повернула на себе. А де-ж тепер булава та, горою трупів добута, в сльозах та крові викупана? Ніхто не скаже. Де лежить прах того п'яного дейнека, що з гетьманських попи́хачів зробився гетьманом, а все-таки навіки zostався попи́хачем, „холопом“, хоч і величався боярином? Ніхто не знає, не згадує. Згадують тільки, що той дейнецький гетьман перший позаводив у Ґадячі старшину-дворян, а просте козацтво став під неї горнути. Так про те тепер згадують тільки письменні люди» ³⁾.

¹⁾ Ці замітки див. додаток № 6.

²⁾ Детально про це див. далі.

³⁾ II розд. 32-32 об. В друкованому нема цього уривку.

Другий уривок — це про гетьмана (пор. друков. 76): «Не стало вже гетьмана, не стало нікого, хто-б за просте поспільство оступався. Кругом панство, як гайворіння, облягло Гетьманське. З людей вільних стали якісь панські попихачі. Правда, Піски були вільні козаки, та що з того, коли нікому було поради дати» ¹⁾.

Про генерала, якому дісталися Піски, Іван каже, що він зрадив Костюшка (у друков. немає).

Після всіх оцих переробок Іванових, коли вияснився зміст перших трьох розділів II частини (що-правда, Іван ще не досить обробив його в II ред., а являв він собою якийсь хаос), дальший розділ Панасів III «Махамед» як-раз опинивсь на місці, хоча тепер йому треба було дати число IV; але III так і залишилось (з свого I розд. II част., який Іван виправив на VI і потім так і залишив це число. Панас не виділив розд. II, і через це тут в II ред. не було порядку в нумерації). Іван хотів був назвати його просто «Москаль», але залишив заголовок Панасів. В цьому розділі Іван зробив чималу вставку на полях про те, як інші хлопці Іванові працювали, а Максим лінувався, але потім закреслив; потім він зробив вставку про бунт декабристів (друк. 120), трохи поширив оповідання Панасове про бешкетування Максима за парубоцьких років (118) і про сварку братів його за його майно (кінець 124-125). Дальший розділ у Панаса за його нумерацією правдиво мав № IV і заголовок «Московщина і москалі»; Іван закреслив IV, помилково поставив VI і назвав «У москалях». В цьому розділі ми бачимо тільки невеличку вставку Іванову про те, як сумував Максим на Московщині («А бий тебе сила бога» — 131 друков.). Дальший розділ у Панаса має № VII (мабуть у Панаса було V, але виправивши через щось попереднього розділа на VI, Іван і його виправив на VII). Головніші вставки Іванові в цьому розділі такі: про бунти за кордоном 1848 р. і про участь в боях Максима (143-144).

В розділі III-III част. (IV друков. III част.) епізод про те, як ходив Грицько на заробітки і т. д., Іван порадив перенести до I частини. Розділ IV, що його заголовка у Панаса не можна розібрати, Іван спершу назвав був «Перший ступінь» (як і в друков.), але згодом перемінив і написав «Почин», нарешті закреслив і цей і на полях написав «Воли заревли», запропонувавши вибрати Опанасові заголовок, який йому більш подобається. Розділ V починався тим, як товариші принесли до Чіпки крадене сало. Іван закреслив цей епізод і почав тим, як Чіпка спав після крадіжки. Цей розділ

¹⁾ Очевидячки, що в цей час ще не було у Івана правдивого погляду на гетьманщину. В остаточній редакції він так каже про гетьмана: «Не стало вже й гетьмана. Та й навіщо він тоді, кому він тоді здався?» (рукоп. 1875 р. 69, друков. 76).

мав у II ред. заголовок «У чорній», з цим погодивсь спершу і Іван, перенісши тільки № в друге місце; Панас потім додав ще й «після чорної». Переглядаючи ще раз рукописа, Іван погодивсь був із цим заголовком і написав його наново, але потім закреслив і написав «Слизька дорога» (як у друкованому).

В цьому розділі Іван тільки викреслив величеньке-таки оповідання Чіпчине товаришам про те, як він забив сторожа (пор. друков. 225 — де сказано про це на 2^{1/2} рядках). В VI розд. «На волі» (VII друков.) від того місця, де описується сон Чіпчин після п'яцтва (друков. 242), Іван розпочав новий розділ VII — «Сон і просоння або Зрада і порада» ¹⁾ (див. початок VIII друков. «Сон у руку» 244), а епізода про Грицька і Христю, як вони розмовляли за Чіпку (в цьому розділі він був після сну Чіпчиного), Іван порадив перенести до попереднього розділу (друков. 242), VII розд. II ред. «Нишком тишком» (IX друков. «Наука не йде до бука»), Іван гадав був спершу перерахувати на VIII, потім зробити його I розділом IV частини, але нарешті зазначив його № VIII і назвав «Наука в ліс не йде» (він написав був ще й інший заголовок «Оханувся», але закреслив). У цьому розділі немає ніяких додатків Іванових.

VIII розділ «Невзначай свої» Іван зробив I розділом IV частини, залишивши йому заголовка Панасового. Тут-таки! проти цього розділу на полях він накреслив розподіл розділів IV частини: I «Невзначай свої» (111-115), II «Кесет» (115-121), III «Розбишацька дочка» (121-126), IV «На своїм добрі» (135-145), V «На громаді», VI «Земці», VII «Ворог не за горами» («Хатній ворог»), VIII «Воли заревли». Згідно з цим розподілом, IX розділ «Спізнались» він назвав II-им «Кесет», X розділ «Умовились» — III-ім «Розбишацька дочка», XI — (не можна дізнатись, який саме він мав заголовок), IV — спершу «Змовились», а потім «Син і мати», але радив його викинути, як зайвий; XII — «На своїм добрі» — IV, залишивши йому заголовок Панасів. Тут наприкінці цього розділу в II ред. не стає 8 рядків тексту цього розділу — 144 стор. об. рукопису — обривається на тому, що «не все було щастя в хаті Чіпки. Ні, було всього, було...» Іван вставив 24 білі аркуші, на яких він почав вироблювати нові розділи. V розділ спочатку звався «Никихвор Іванович і становий Дмитренко», потім «На службі громаді» і нарешті «На громаді або між людьми»: Чіпка одружився з Галею, став поважною людиною, всі його слухають, хоч він

¹⁾ Проти I розд. III част. Іван тут-таки в рукопису на полях накреслив і розподіл цієї частини: I) Нема землі (56), II) Товариство (59), III) Сповідь і покута (65-70), IV) Почин (закресл.). Воли заревли (78), V) Слизька дорога (85), VI) На волі (92); VII) Сон і просоння (97), VIII) Наука в ліс не йде (105-111).

сам і не дуже допомагає людям (більше жінка — весілля у Лободи); становий Дмитренко шахрує кіньми: цигани крали, а він продавав; Дмитренко знайомиться з Чіпкою, видурює в нього коня (все це коротенько в друков. 332-333), далі як в друкованому — Чіпка каже Галі, що до них приїде становий; приїзд його, розмова про Галю, дівчина від старшини, новина про земство, прихід сільського начальства, розмова про земство, балачки сільського начальства (друков. 332-338) ¹). Далі йде уривок № 3, що його потім Іван переніс до дальшого розділу VI «Земці», примітка блакитним олівцем — «К земцям» — Як Дмитренко казав селянам, кого вибирати в земство, як Чіпка радив вибирати своїх (як у друков.; трохи скорочено з половини 338 — до ...«Розійшлась громада»... 339). Далі йде розділ VI «Земці», як помер Василь Степанович, як вибрали предводителем його сина, але всім керував Шавкун (його життєпис — як у друков. 329-332), рада панів під проводом Шавкуна. — Шавкун радить панам увільнити селян з землею, бо без землі вони будуть зовсім скажені, але землі дати не багато і взяти добру ціну за неї (у друков. нема). Перші вибори, поз'їздилися селяни, рада Дмитренкова кого вибирати, лайка Дмитренка, обрання Чіпчине, радість його, турбування матери з цього приводу (як у друков. — розд. VI «Старе та поновлене» 340-346). Далі йде уривок «В Управі» — див. додатки № 7; з цього уривку так що й нічого не увійшло в друковане видання (V і VI — IV ч.). Проти розділу VI «Земці», на другій половині аркушу, ми знаходимо рукою Івановою писану отаку програму цього розділу: «1) Смерть Вас. Степ. Предводител. синок. 2) Шавкун настрює Дмитренка. 3) Рада у Пісках. Як Дмитренко справився. 4) Що казали пани Польські і Шавкун. 5) Союзъ гласныхъ. Дмитренко ругається. 6) Выборы. Впечатлѣніе домашнихъ отъ всего этого» ²).

Далі після уривку «В Управі» у Івана йде розділ VII «Хатнє лихо», невеличкий уривок рядків на 10, в якому оповідається, як почалась сварка в хаті Чіпчиній, коли до нього переїхала теща Явдоха (повторювання того, що було у Панаса наприкінці XII розд., IV — за новою нумерацією Івана). На другій половині аркушу проти цих рядків без № написано заголовок «Старе та поновлене» (13 рядків, де оповідається, як Чіпка збирався служити громаді, як Шавкун його усунув, а далі йде уже тільки конспект: «регрессивный налогъ, рѣчи въ земствахъ, разговоръ съ Дмитренкоу, съ Грицькомъ, съ матерью»). Тут закінчується перерва, яка сталася через те, що Іван уставив 24 аркуші, і продовжується оповідання Панасове з кінця розділу XII (II розд. IV друк.), про те, що хоч і були сварки в хаті Чіпчиній,

¹) На лівому боці тут на двох сторінках рукою Івановою наведені різні фактичні дані про земство, див. додаток № 17.

²) II ред. стор. 150 об. Про плани до цього розд. див. додаток № 16.

бо він був чогось незадоволений, але вони були звичайні, аж поки переїхала Явдоха, і яка знялася колотнеча, коли вона почала верховодити (кінчається початком VII друков. розділу «Лихо не мовчить» 358 стор.). З 359 стор. друков. видання (...«Такі безперестанні буці»...) у Панаса починався XIII розділ «Знову за своє». Іван закреслив число XIII і цей розділ, який повинен був-би бути за новою пагінацією VII (V — «На громаді», VI — «Земці»), він прилучив до того, який почав на своїх аркушах № VII «Хатнє лихо». Спочатку в тексті Панасовому він почав новий розділ від переїзду Явдохи до Чіпки, поставивши заголовок «Ворог не за горами» і число VI, мабуть чи не через те, що гадав вставити тільки I свій розділ «На громаді». Цей заголовок і число так і залишились незакреслені. XIV розд. II ред., що мав заголовок «Залізли душі» (його дав йому в першій редакції Іван), він, залишивши число XIV, спершу назвав «Ревище», а потім «Так оце та правда (як у друков.)». В цьому останньому розділі є вставка Іванова про те, як піщани прощалися з арештантами (381 друк), і наприкінці про палац Кряжова і корчму Гершкову (кінець 382-383). Окрім того, на полях на 181 стор. Іван переписав ту сцену про вбивство на хуторі, яка була в I розд. і яку, за його порадою, Панас в II ред. випустив, але потім сам Іван закреслив її; на 184 стор. він написав цілий епізод про смерть Мотрину; його він теж сам закреслив (див. додаток № 8) і на двох клаптиках паперу, які приліплені до зошита і зазначено 185, він-же написав два уривки: один невеличкий про хрест, який було поставлено на могилі людей, зарізаних Чіпкою (див. кінець друков. 382-383), і другий чималий, де наведено відомості про розбишаку Довбню, що нагадує собою Чіпку (див. додатки № 9). Потім Іван приклав до II ред. на початку її ще другий варіант про вбивство в с. Пісках Гетьманського повіту (див. додаток № 9-б).

Таким чином, ми бачимо, що в II редак. Іван доклав чимало праці: крім різних виправок і вставок, він із I розділу II частини спершу накреслив матеріал для трьох розділів — «Займанщина», «Піски в неволі» і «Пани Польські» і в частині III після XII розд. (IV друков.) він на 24 аркушах, вставлених у рукопис, накреслив багато матеріалу про панів і земство. Матеріал цей він розбив був спочатку на два розділи V — «На громаді» і VI — «Земці» (з уривком «В управі»). Після всіх цих переробок Іванових II ред., особливо в тих частинах, які він написав, являла собою великий хаос. І Іван заходивсь обробляти свої розділи.

Крім тієї праці над рукописом II ред., про яку ми вже були казали, Іван поробив ще на його полях декілька уваг; про них зараз скажемо. Перша увага торкається того місця в Панасовому романі, де він каже, що Чіпка, одружившись із Галею, чогось скоро почав сумувати і незабаром знов

повернувся до розбишацтва (кінець XII розд., стор. 145). Про це Іван каже так: «Мало введена упругість Чипки передъ товариствомъ. Общественный элементъ отсутствуетъ. Нужно показать, что личное дѣло (въ видѣ занятія полотенщика) не удовлетворяло Чипки, а общественное привело къ разочарованію, даже къ злости на глупые порядки. Недурно бы вывести Чипку общественнымъ дѣятелемъ — гласнымъ въ земствѣ. Показать, что такое наше земство, выставить все дурныя его стороны. Все хорошее парализуетъ начальство и тупость, индифферентность народная. Разсужденіе, напр., о налогахъ, о школахъ, выборахъ — ихъ несостоятельность. Т. обр. Чипка, разочаровавшись что-либо сдѣлать въ общественной жизни, бросается снова въ личную, а личная представляеть адъ: ругня свекрови съ матерью, отсутствіе дѣтей, слабая деликатная натура жены (когда ему нужно жінцину сильную волею, характеромъ). Оттуда прямої переходъ къ прежнимъ товарищамъ, а отъ нихъ, при посредствѣ Явдохи, къ прежнему занятію — розбишаки. Поэтому ты долженъ непременно заставить Чипку участвовать въ земствѣ, въ общественныхъ дѣлахъ. Это могло бы составить особую главу» (169 стор. II ред.).

Виконати цей план і узявся потім сам Іван, наслідком чого і з'явилися оті двоє розділів V — «На громаді» і VI — «Земці», які він накреслив тут-же в рукопису, вставивши 24 аркуші Друга увага торкається VIII і IX розд. III частини II ред. («Невзначай свої», «Спізнались») (I розд. IV част. друков. видання). На думку Іванову, треба «соединить и значительно сократить изъ 4 части главы I — «Невзначай свої» і II — «Спізнались». «Ты ихъ соедини, сокративши вторую», — радить він братові, — «она представляеть свиданіе, но ихъ у тебя и безъ нея цѣлыхъ четыре (два въ первой части, два в четвертой — первый разъ ночью, второй — Умова)». Цю думку Іванову було прийнято в тому розумінні, що в остаточній редакції замість двох розділів ми бачимо тільки один «Невзначай свої» ¹⁾.

Працюючи далі над своїм романом, брати, очевидно, вагалися що-до того, як їм розподілити тую силу матеріалу, яка в них набралася. Від цих часів до нас заховавсь оглав всього роману, наліплений на обгортці II ред.; його, очевидно, було складено після всіх тих переробок, що за них ми були казали, перед тим, як переписувати роман у новий зошит. Ось цей оглав:

¹⁾ Далі епізод про другу зустріч Чипки з Галею, який в цій редакції за порадою Івановою Панас переніс разом з першою зустріччю до I роз. Іван окреслив червоним олівцем і на початку його поставив № 2. В остаточній редакції цей епізод було перенесено до розд. VI — Дізнався. Епізод про те, як Чипка ходив дивитись, де сонце сходить, Іван порадив випустити — його нема в друков. виданні. В розд. IV Іван порадив вставити епізод про те, як Чипка кинувся на вовка, на зразок Хведора (!) у Тургенева — це є в друг. виданні; розд. III-III ч. Іван радив викинути, але він є в друг. виданні (III-IV ч.). Додаток № 15.

Частина друга.

V. Польова царівна . . .	117, 118, 75, 80
I. Двужон	80
II. Дитячі літа	88
III. Жив-жив!	98
IV. Тайна-невтайна	107
VI. Дознався	118
VII. Грицько Чупруненко .	124.

Частина перша.

I. Січовик	1
II. Піски в неволі	9
III. Пани Польські	16
IV. Мекка	28
V. Махамед	41
VI. У москалях	51
VII. Максим старшим	61,

Частина третя.

I. Нема землі	135
II. Товариство	142
III. Сповідь і покута	153
IV. Воли заревли	168
V. Слизька дорога	177
VI. На волі	189
VII. Сон у (просоння ¹⁾) руку . .	205
VIII. Наука не йде до бука . .	

Частина четверта.

I. Невзначай свої	} Нема ука- зівки на сто- рін- ки.
II. Кесет ²⁾	
III. Розбишадька дочка	
IV. На своїм добрі	
V. На громаді	
VI. Земці	
VII. Хатне лихо	
VIII. Ревіще	

З цього оглаву ми бачимо, що частину II друкованого видання брати хтіли були зробити частиною I-ою, розділ I-ий ч. I-ої II ред. «Польову царівну» хтіли розбити на два — V і VI й умістити їх не спочатку роману, а всередині; а далі ми бачимо, що в першій частині уже єсть розділ VII — «Грицько Чупруненко», як і в друков. — тільки під иным заголовком «Хазяїн»; I розділ I-ої частини (як думалось = I розд. II част. друков.) зветься вже «Січовик» (як у друков.), в цій-же частині є й новий розділ «Мекка» (в друков. нема), в частині IV є розділ II «Кесет» (правда, перекреслений) і розділ V «На громаді» і VI «Земці». Взагалі цей оглав уже багато дечим нагадує друковане видання. Але кінець-кінцем брати не ухвалили цього плану, і III редак. було складено за тим оглавом, що залишивсь серед паперів Панасових при вирізаних з якогось зошиту ³⁾ аркушах. Ось цей оглав:

Частина перша. В рук. 75 р. така пагінація

I. Польова царівна	5-10 (в оглаву 2-8, в тексті 3-8)
II. Двужон	10-18 8-18
III. Дитячі літа	18-28 18-28
IV. Жив-жив!	28-37 28-37
V. Тайна невтайна	37-46 37-46
VI. Дознався	46-53 46-53
VII. Грицько Чупруненко (Виправлено на Хазяїн)	54-62 54-62

Частина друга.

VIII. Січовик	65-73 65-73
IX. Піски в неволі	73-79 73-79
X. Пани Польські	80-92 80-95
XI. Мекка	92-105 ⁴⁾
XI. Махамед	105-115 95-105
XII. У Москалях	115-128 105-118 (було 105-128)
XIII. Максим старшим	128-136 118-126 (було по- переду 128-136)

¹⁾ Закреслено²⁾ Теж.³⁾ Що це за зошит, ми скажемо далі.⁴⁾ Закреслено.

Частина третя		Рукоп. 1875 р.	Частина четверта.	
XIV. Нема землі . . .	139-146	129-143	XXIII. Невзначай свої .	231-244 237-251
XV. З легкої руки (нема ну- мерації)	143-152		XXIV. Розбишацька дочка	245-254 251-260
XVI. Товариство . .	146-156	152-163	XXV. Козак не без щас- тя, дівка не без долі	254-268 260-274
XVII. Сповідь і покута	157-172	163-178	XXVI. На своїм добрі	268-282 274-283
		Перший ступінь	XXVII. Новий вік . . .	283-295 289-302
XVIII. Воли заревли .	172-180	178-187	XXVIII. Старе та понов- лене	296-308 302-320
XIX. Слизька дорога .	181-192	187-199	XXIX. Лихо не мовчать	308-322 320-334
XX. На волі	193-204	199-211	XXX. Так оце та правда	322-333 ¹⁾ 334-345
XXI. Сон у руку . . .	205-216	211-222		
XXII. Наука не йде до бука	216-228	222-234		

Цей оглав так що й цілком уже відповідає друкованому виданню — тільки VII розд. I част. зветься «Грицько Чупруненко», в II частині є XI розділ «Мекка», XVIII розд. III ч. (V друков.) має заголовок «Воли заревли» (замість друков. «Перший ступінь»), а XXVII—IV частини (V друков.) замість «На громаді» попередньої ред. зветься «Новий вік» (як і в друков.), і XXVIII (VI друков.) замість «Земці» — «Старе та поновлене», теж як у друкованому.

З якого-ж зошити ті вирізані аркуші й той оглав, про які ми оце були казали? Це, очевидно, аркуші й оглав з тієї третьої редакції, яку склали брати, обробивши всенький той матеріал, що за нього вже говорилося раніше.

Це передусім аркуші, котрі мають пагінацію 95-105 і становлять собою частину розд. III ч. II р. «Пани Польські» (див. додаток № 10 і 11²⁾).

Далі з кінця 105 аж до 108 йде розділ «Махамед»; кінчається цей розділ на 106 стор. словами ...«Поле його годує, поле його втішає, на полі він виростає.»; стор. 107-108 написано на инакшому папері (жовтому, такому, як у рук. 75 р. — стор. 109); це продовження попереднього «иноді на полі й умирає» (пагінацію на цій стор. 107-108 виправлено). Далі йде оповідання за дітей Івана, батька Максимового — ті варіанти, що їх Іван Рудченко написав був на полях II р., про те, як двоє синів Іванових працювали, і тільки Максим лінувався (II р. стор. 40-40 об.); кінчається 108 стор.

¹⁾ Стільки сторінок, як і в III р. рукопису 1875 р.; див. нижче.

²⁾ З усього цього уступу в друк. як і в IV р., залишилась тільки загальна картина того, як правили пани польські повітом (частина III розд. II ч. друков. з 108 стор. аж до IV розд. «Махамед» — кінець 112) та в розд. VII—III ч. друков., де в II р. Іван повставав прізвиська урядовців, які приїхали на бунт піщан, є деякі відгукки з цього уступу — Кривинський, що колись за виборів був справником, Котолуповський становий Ларченко, що колись «на обіді вихваляв, як поет, Василя Семеновича віршами» ... (239 друк.).

Ш р. — „перекази дідові про козачу волю, про бої та чвари не зломило ні тихе материне слово, ні поважне бабине про щасну господарську долю“. В рук. 75 р. на стор. 109 ми й бачимо продовження цього: «Не вмерли ті приповістки без сліду, не пропали марно, на онукові одкликнулись. Не даром Максим так полюбив діда»... — Ці слова в рук. 75 р. закреслено і в ньому 109 стор. починається: ...«Душа його прохала волі, молоді сили простору»... Всенький уривок про Махамеда (6 рядків кінця 105 стор., 106 і початок 107) так що й цілком відповідає друкованому текстові IV розд. II ч. кінець 112-114 до ...«От і почалось завжденне, на перший раз для дітей любе при звичаювання»... Уривка, що починається цими словами до ...«Січові оповістки про запорозьку вдачу»... (середина 115 друков.) Панас написав уже для IV р., й увійшов він туди в трохи зміненому вигляді.

Далі від III редак. залишився аркуш стор. 130-140 розд. XV «Нема землі» — починається він так, як у друков., і сливе відповідає друков. текстові, тільки тут в III редак. був ще коротенький епізод про те, як Чіпка ходив, щоб побачити Галю, але батько її був удома, і він повернув до себе. Кінчається 140 стор.:... «Коли так може тижнів через два після того, як кликали Чіпку»...

Далі серед оцих аркушів є аркуш з пагінацією 303-304, починається він ...«Сидів (Дмитренко) над його (Чіпки) душею»... (друк. 348), кінчається цей епізод словами ...«Устранить гласного Варениченка по неблагонадежности» (як у друк.). Далі, тут-таки на цій 303 стор., йде характерний уступ про те, як раділи пани, що усунули хама, і як вони ображались поведінням «мужичих гласних», які ганьблять честь шляхетського імення. Потім тут-таки йде оповідання про тестя Чіпчиного (як він поїхав здоровий, а повернувся слабкий — сцени смерги немає) і про напад на Красногорку. Далі описуються муки Чіпчині, жах, щоб і його не схопили, не кинули у в'язницю, злість його, що він не дошукався правди, а погнався за щастям, побоювання за Галю, — і він зробився дуже смутний (в друков. це описано не так — див. 350). — На полях тут ми знаходимо й увагу Іванову: «Онъ можетъ жалѣть на неудачу, а на несчастье другихъ, которые остались тѣмъ же, чѣмъ были». Далі йде про те, що Чіпка хотів їхати в земство, але на перешкоді стала хвороба тестева, а покликати лікаря не було як, бо все-б виявилось (очевидячки, хвороба Максимова була в зв'язку з нападом на Красногорку, коли його побили — як це і радив зробити Іван в своїх замітках на I редак. I Чіпка не поїхав на раду, не поїхали й інші селяни — бо була робота — радили самі пани. На раді вони ухвалили платити собі не аби-яке жалування, провели регресивний податок і назвали його прогресивним — проти цього місця Іван робить помітку, що «Лучше объяснить, чѣмъ оба чужіе слова употреблять, тѣмъ болѣе»... (далі нема) дарма, що він сам користувався

цими словами в своєму тексті II ред. У друков. в трохи зміненому вигляді. це є на стор. 353.

Серед аркушів, вирізаних з зошиту III ред., є ще кілька аркушів, очевидно, тільки виготовлених для неї ¹⁾. Це найперше ті аркуші, що мають заголовок «V Земці» і VI «Старе та поновлене» (нумерація 1-22 — з боку аркушів).— Це обробка того матеріялу, що його в хаотичному вигляді накреслив Іван у II р. в розд. «VI Земці» і V «На громадській службі». Перші п'ять аркушів відповідають друкованому тексту розділу V «Новий вік» з 325 аж до середини 332. Далі з 6-10 іде оповідання про Чіпку після його одруження з Галею, про те, як його поважали, як він познайомився з Дмитренком — матеріал узято тут із V розділу Івана «На громадській службі» II ред., тільки тут він трохи скорочений (немає докладно про те, як Дмитренко менджував кіньми) і так що й відповідає друкованому з середини 332 до «VI Старе та поновлене». Тільки цей уривок починався в цих аркушах словами ...«Вештаючись раз-по-раз по ярмарках... Чіпка став відомий на цілий повіт»... (друков. 333). Щоб більше зв'язати цей уривок з попереднім, Іван вставив олівцем в цих аркушах фразу, яка увійшла і в друков. видання — «Настав новий вік і для Чіпки. То таки що тихе... а то таки й на громаді серед людей Чіпка не останній» (середина 332 друков.). Те, що далі йде в друкованому, як люди хвалили Чіпку, в цих аркушах було після «Вештаючись»... Цю фразу в цих аркушах Іван написав олівцем перед знайомством Чіпки з Дмитренком і додав про те, як він вимурував у нього коня. Взагалі ці аркуші відповідають друков. з середини 332 — до VI «Старе та поновлене», 340. Далі йде VI розділ «Старе та поновлене». — Річ зрозуміла, що цей заголовок вставлено вже пізніше, він ділить один розділ V «Земці» на двоє — V «Земці» і VI «Старе та поновлене». Цей розділ VI займав аркуші від кінця 10 і мало не до кінця 22 стор. і так що й відповідає друков. розд. IV част. — немає тільки епізода, як умирав тесть Чіпчин (кінець друков. стор. 351-352), а також епізода про те, як Чіпка їздив до Пороха, щоб той написав йому скаргу, і епізода про урядовця і шляхтичів. Ці епізоди написав Панас для IV ред. Після розд. VI — в цих аркушах стоїть заголовок «Лихо не мовчить» розд. VII др., але тексту немає.

Далі є один аркуш, на якому розміщено той матеріал, що знаходиться в друков. з середини 333 (...«Приїздить з ярмарку»...) до кінця 335 — все це єсть

¹⁾ А може це й нова обробка матеріялу для IV ред. Очевидячки, III р. було вирішено переробити, і кожний з братів почав оброблювати певні частини — Панас про Пороха і Чижика, про дворян і урядовця, Іван свої частини про земство і т. д. Не знаючи, напевне, на які сторінки припадуть його частини, Іван і не ставив нумерації посередині, а на боках. Не все з цього матеріялу, як показано, увійшло в друковане видання.

уже в Івана в V розд. II ред., крім розмов Чіпчиних з Дмитренком про Галю і прихода дівчини (кінець 334 і мало не вся 335). Нарешті, є ще 9 сторінок без нумерації, які містять в собі кінець роману, що відповідає друкованому — з 377 і аж до кінця; тільки на цих аркушах є сцена Мотриної смерті; її написав Іван в II ред.; тут її перекреслено, і нарешті на самісінькому кінці різні міркування про можливість появи Чіпки, які не увійшли в друкований текст (див. додаток 21).

Цю третю редакцію Іван обробив і переписав (на аркушах його рука) в окремий зошит, якого мали відсилати до цензури. Про склад цієї редакції ми можемо судити з того оглава, якого наведено вище, та з тих аркушів, які описано вище¹⁾, а також і по тих слідах, що залишились в рукопису 1875. Рукописа цього було надіслано до цензури 30 жовтня того-ж-таки року, і дозвіл його друкувати було одержано 3 листопаду, за винятком деяких місць, закреслених червоним олівцем цензора і зазначених на відповідному аркуші рукопису²⁾. Деякі з цих місць невеликі — одно-дві слова, або один-двоє рядків, а деякі були й чималенькі, навіть на кілька сторінок (напр., підряд 4 сторінки рукопису 310-313). Що-ж лякало цензора, які думки або вирази він закреслював? Це передусім те місце, де він побачив зневагу до царя. Балакають люди за лева. — «Його, мабуть, один наш цар тільки й зможе піймати, а нашому братові не сікайсь!» каже Грицько. — «Так! цар тобі ловитиме!» увернув дядько Остап. — Пошле таких, як ти... От і лови!.. — А як я не схочу? — То голову зітнуть. — Та як-же його таке піймати, коли на його і глянути страшно?.. — Цареві до того діла немає. Сказано: лови! то й лови»... (стор. 56). — Далі закреслював цензор ті місця, де був хоч будь-який натяк на революційний рух, напр.: уступ про повстання поляків за приводом Костюшка (73), про повстання декабристів (101), про бунти селян з приводу «слухного часу» (231), навіть про боротьбу козаків за свою волю (289). Дуже старанно позакреслював цензор і всі ті місця, де говориться про панів, про те, що вони нічого не роблять, а тільки п'ють та гуляють, та користуються працею кріпаків, напр.: ...«Чому не гуляти (панові), коли люди йому привозили по два рази на рік оброки, коли вони, як ті воли, робили на нього по чотири дні в тиждень та зносили у двір курей, гусей, яйця?» (стор. 85); або: ...«А мати робочий розум, здатний на діло, а не на вигадки панські, — панові не треба було (за кріпацтва)»... — (стор. 291). Особливо старанно викреслив цензор великий уступ (в 4 сто-

¹⁾ Ці листи див. додаток № 10 і 11.

²⁾ Перераховуючи заборонені місця, цензор помилився і одного, закресленого червоним олівцем на стор. 56, де йде розмова про лева, не занотував. Він був проминув ще три місця, але потім вставив — стор. 101, 231 і 287.

рінки), де описується, як урядовець, надісланий од губернатора розслідувати неправильні вибори в земство, яке тоді тільки-що було заведено, скоро поєднався з дворянами і на бенкеті, улаштованому для нього, пив за єдність «привілегованного сословія» з адміністрацією, щоб «зорко слідить за революційними елементами», підтримувати «государственный строй», — берегти «его отъ напора безумныхъ социалистическихъ идей, которыя теперь злочынці разсѣиваютъ всюду» (312). (Уступ цей див. додаток № 13, б.).

Нарешті закреслив цензор і одне місце, де дуже природньо описується, як гробаки їдять мертву бабу Чіпчину в могилі (39), — див. додаток № 22, стор. 6, № 7) і друге, де цензор, мабуть, побачив якусь аморальність в опису почуття молодой матери, що бажає мати дитину (287), див. додаток № 22, стор. 19, № 17. Але друкування дозволеного рукопису чомусь затягнулося ¹⁾, і його захопив Валувєвський наказ від 18-30 травня 1876 р. про заборону творів красного письменства українською мовою. І вперше цей роман надрукував за кордоном у Женеві М. П. Драгоманов р. 1880 ²⁾. Яким текстом користувався Драгоманов для свого видання, напевне сказати не можна, але є деякі дані, що у нього в руках був саме наш рукопис. Річ у тому, що в Драгоманівському виданні є кілька таких ясних помилок, які ми знаходимо і в нашому рукописі, і тяжко припустити, щоб автори, посилаючи новий список за кордон, не виправили їх (цих помилок немає в інших виданнях, зроблених, як ми далі побачимо, за виданням Драгоманова). — «А чого-ж старі люди кажуть, що за морем уже землі немає, а тільки три коти... на них і земля держиться... — То може, воно (лев) там, між тими котами, й водиться! — одказав третій чоловік (рук. 56, так і у Драгоманова 70, у виданню-ж «Кіевской Старини» (62) і «Віку» (80) — кити, в II р. у Панаса кити ³⁾; або — превсходіство (р. 83, Др. 107) — скрізь — превсходітельство (К. С. 96, В. 121), або — царстует (рук. 84, Др. 107 — скрізь — царствує); або у Драгоманова надруковано точнісінько так, як написано у рукопису: на в город (рук. 159, Др. 208, чого немає в інших виданнях К. С. 189, В. 235, і другий раз по в городу — 156, Др. 204).

Зустрічаємо у Драгоманова і ті недогляди, які є в рукопису, і які теж трапляються в інших виданнях, напр.: з завзятих січовиків покоробив покірних волів (р. 83, Д. 106; К. С. 96, В. 120 і Л. 87 — поробив; та як

¹⁾ Роман думалося друкувати в Петербурзі в друкарні Стасюлевича коштом Івана Рудченка; про це ми довідуємось із об'яви на останній сторінці обгортки рукопису.

²⁾ Б. Лепкий в своїй передмові до цього роману, виданого у Львові «Українською народною бібліотекою», неправильно каже, що цей роман уперше вийшов у Женеві в 1882 р. (див. «До читачів»), — пор. Франко, «Нарис історії укр.-руської літератури», 199.

³⁾ У львівському виданні «Української народної бібліотеки» теж надруковано «коти, котами» — 57.

пихорне його руки своїми (р. 52, Д. 65), так К. С. 58 і В. 74 (тільки пихоне), Л. — руками 52; Та хіба можна засипати у рік... яругу, котрий копався (р. 289, Др. 356, скрізь — котра К. С. 326, В. 403), журба Христина ширшала (р. 196, і скрізь так Д. 252, К. С. 229, В. 285) — Л. 206 — Христини.

Головний-же довід на те, що наш рукопис був у руках Драгоманова, це те, що в його виданні иноді надруковано такий варіант, який в рукопису закреслено, але так, що його легко прочитати, і який Драгоманову, очевидно, здавався кращим, ніж новий: так, напр., в рукопису раніше стояло: «Стала нудьга виглядати його очима, журба обнімати його голову»... — в рукопису останні три слові закреслено фіялковим чорнилом і написано: (журба) невимовна гнітити його душу і серце» (12), але старий варіант показався Драгоманову кращим, і він його надрукував; або: «Стали її (Мотрю) сусіди обходити, а зустрівшись, сторонитись» — у рукопису закреслено фіялковим (16), у Драгоманова надруковано (20); «Та так кожен день» — в рукопису закреслено фіялковим (37), у Драгоманова є (25) і т. д. Інші-ж варіанти, зроблені фіялковим чорнилом, він уводить в своє видання. напр.: «чорні» (рук. 5, Др. 6), «обізвалась вона перша» (5, Др. 6), «усміхаючись і разом запрошуючи очима» (6, Др. 7), «лютих» (69. Др. 85), «Парасю» (179, Д. 232) та инш. Увів Драгоманов в своє видання і великий уступ із першого розділу, теж перероблений фіялковим чорнилом, який починається словами: «Недалечко від хатнього порогу»... (7, Др. 9). Далі фразу — «Бує вона (доля) вгору, зеленіє, як рута» (р. 3), закреслену чорним чорнилом, але так, що її легко прочитати, він теж увів в своє видання (3), хоча в інших подібних випадках він цього не робить і не друкує, напр., фрази — «Оса прожогом впивається в квітку!» (р. 81), то-що. Важко собі уявити, щоб у новий рукопис, який посилався за кордон, знов були внесені старі варіанти, раз уже закреслені: очевидно, Драгоманов, чи той, хто порядкував його¹ виданням, вільно поводився з тим рукописом, який був у нього в руках, а таким і був той, про який ми говоримо. Крім того, наш рукопис у всякому разі призначався для друку: бо на останній його обгортці показано, які видання Ів. Яковлевича, а також і інші українські книжки, продаються в книгарнях Петербурга і Києва; потім тут коло заголовку роману «Хіба ревуть воли» поставлено 187, останнього числа нема, бо ще не було відомо, коли вийде роман, а його думалось перше друкувати в друкарні Стасюлевича. Трохи-ж вільно ставиться Драгоманов до тексту рукопису, як ми побачимо і в інших випадках.

Що-ж являє собою цей рукопис? Без жадного сумніву, це автограф Івана Яковлевича. Передусім його написано рукою, що зовсім свидається на руку Івана Рудченка, яку ми бачимо і в II р., і вона різко відрізняється від

тієї, якою писані листи Панаса Яковлевича. А потім по всьому рукопису зроблено чимало виправок фіялковим, чорним та зеленим чорнилом, які цілком відповідають тій руці, якою написано й рукописа, і які мають характер власної, авторської руки — вони змінюють не тільки окремі літери та слова, ба й цілі вирази, а один великий уступ тут-таки в рукопису за старою редакцією, т. с., наново витворювався фіялковим чорнилом (починається він словами — «Недалечко від хатнього порогу»... див. додаток № 22, розд. V, прим. 46). Окрім того, в самому рукопису залишились сліди того, що текст його в значній мірі складався при переписуванні. На стор. 197 ми читаємо таку фразу: «Дивлячись на сумну Христю, думка Грицькова ділі в рядку закреслено слово «висновувала» і написано) знай верталась, тай верталась назад». Це слово висновувала не міг написати переписувач, а тільки автор, який в процесі переписування зміняв вирази; або: «Одним одна вулиця (закреслено в рядку «заборами» і далі написано) парканами» (107) ¹⁾.

Уже з того, що говорилося, видно, що наш рукопис має силу виправок. Можна навіть установити, що він пережив довгу історію. Передусім, можна помітити, що при самому переписуванні первісний текст значно перероблювався. Річ у тому, що пагінацію в рукопису в багатьох місцях переправлено, і це залежало не від помилок, а від того, що старі аркуші вирізувались і вставлялись нові. Так, без ніякого сумніву, після 44 сторінки було вирізано принаймні чотири аркуші. На 45 сторінці пагінацію не переправлено, отже це був новий аркуш, на якому писалось нову редакцію. На жаль, не можна навіть приблизно сказати, що було написано на цих вирізаних аркушах, але окремі літери, які залишились на корінцях цих аркушів показують, що їх написала та-ж-таки рука, що й усенький рукопис. Далі, пагінація в рукопису посередині аркуша йде так: на другій сторінці тексту стоїть 4, і з боку аркушу, де звичайно ставиться пагінацію, нічого не витерто, папір тут сірий; від 5-13 сторінки перше пагінація стояла збоку, але й посередині аркушів ці числа стоять на вишкребленому або на переправлених числах: так ясно, що раніше посередині стояло замість 6—8, замість 12—14; там, де тепер стоїть на вишкребленому 9, збоку раніш було 18, а де тепер стоїть посередині на вишкребленому 11 — збоку було раніше 13. Цю частину написано на мішаному папері, але він скрізь відрізняється від першого аркушу. Ясно, що тут рукопис пережив якусь переробку. Старіша частина — це сторінки від 5 до 13.

¹⁾ Доводи на те, що цей роман переписував і оброблював Іван, ми знаходимо і в його замітках на цей роман — «Первый листъ я переписалъ наново и, по-моему, онъ вполне отдѣланъ». (Замітки на 3 редакцію роману додаток № 12).

Перший-же аркуш являє собою нову, остаточну версію для IV ред. Цей аркуш кінчається словами «Голос то впливався в душу якимсь невідомим щастям». Між цими словами і початком 5 стор. («Парубок стояв, як зачарований») перерви немає, але раніше замість 5 стояло 7, отже, до цієї сторінки неначе повинен був бути ще один аркуш. Із матеріалів, що належать до цього розділу, ми не бачимо, щоб тут було вставлено будь-які нові епізоди, і значить виправка тут пагінації залежала: 1) від того, що перший аркуш в остаточній редакції було наново переписано, про що каже й Іван у замітках на III р., а 2) пагінацію на першому аркуші було остаточно змінено: раніше він починався 5 стор. (див. оглав III р. — попередні сторінки, очевидно, йшли на титульні аркуші), а в остаточній вона починалась з 3 стор. Сторінки від 5-13 містять головну частину I р. і II розд., кінчаючи словами — «Тихо, тільки веретена сюрчать» (друков. початок 13 стор.). Від 13-19 на боках перше пагінації не було і ці числа стоять посередині не на вишкребленому і ніде не виправлені; папір проти попереднього сірий, такий самий, як і першого аркушу. Починається ця частина сумом Остаповим: «О-ох! важко зідхнув Остап»... і кінчається початком III розділу «Дитячі літа»: «...Не судилось Мотрі щастя... не сподівалась замужнею вдовою»... Ці аркуші довелося переписати через те, що тут у II р. в остаточній редакції було вставлено чималенького епізода про почування Оришки і Мотрі, коли викрився їхній сором (кінець 15-16). Від 19-45 пагінація була перше на полях, нова посередині стоїть не на вишкребленому, але в ній є виправки; папір жовтуватий, що відрізняється від попереднього і дальшого. Кінчається ця частина Чіпчиними словами: «Чому він (батько) їх (панів) не вирізав, не випалив?» Через зміну пагінації на попередніх аркушах довелося міняти її й тут. Після 44 сторінки, як ми уже були казали, вирізано принаймні 4 аркуші. Від 45-55 перше пагінації на полях не було і виправок в ній ніяких немає; папір сіруватий. Містить ця частина кінець V розд., VI і початок VII, кінчаючи «...Панам на іграшки» (початок 61 стор. друк.). Переписувати ці аркуші довелося головним чином через ті вставки, що їх було пороблено в розд. VI, починаючи з «...Чіпка так і припадає»... до «...З'явся і пішов»... (середина 53 друк.). Від 55-61 пагінація перше була на полях, посередині вона стоїть не на вишкребленому, але все-таки якісь виправки в ній єсть; папір мішаний; після 56 — ясно вирізано один аркуш; містять ці сторінки далі розд. VII, кінчаючи: «Як на корисного жениха, особливо»... (початок 68 друк.). Зміна в пагінації сталася через попередні виправки. Від 61-99 на полях пагінації не було і виправок в ній нема; ці сторінки написано на сірому папері і містять вони кінець VII р. I ч., I, II і III і три сторінки IV («Махамед») II част. Кінчається тут IV розділ словами: «Переплакав Ма-

всім та й знов за своє»... (кінець 117 друк.) ¹⁾. Від 99-126 пагінація перше була на полях, причому посередині замість 99 перше стояло 109 (ще раніше з боку було 95) і дальша пагінація 110, 111... кінчаючи 126 стор. (за попередньою пагінацією 136). Сторінки 96-106 написано на дуже жовтому папері, що різко виділяється, й неначе являють найстарішу частину рукопису, бо дуже побиті і вліплені до інших аркушів, не таких жовтих. Починається 99 стор. закресленою фразою якось так, що вона неначе являється продовженням того, про що оповідається на стор. 73. Розділ I на 73 стор. кінчається так: «Од таких переказів (діда) січова кров голосно загомоніла у серці малого внука. Максим полюбив діда більше батька, матери і прийшлись йому до-вподоби його розкази страшні, а иноді й смішні; полюбились йому дідові вчити, розумні, правдиві, добрі... Старий січовик надхнув свою душу в молодісіньку душу онука». 99 стор. починалась такими закресленими словами: ...«Не замерли ті оповідання без сліду, не пропали марно — на онукові одкликнулись. Не даром Максим так полюбив діда». Ясно, що ця фраза перебуває в безпосередньому зв'язку з попереднім уступом. Правда, його, без жадного сумніву, було перероблено, щоб між ним і тим, про що розказується, починаючи з 99 стор. (парубоцький вік Максимів) вставити більш поширене оповідання про панів польських (розд. II і III), а також і про Максимові дитячі роки, що ми бачимо наприкінці III ч.; його написано густенько-таки, щоб підігнати останню 98 стор. до дальшої. Містять ці сторінки продовження IV, V і VI розд. Через вставки і зміну пагінації на попередніх аркушах довелося міняти її і тут — див. далі. Від 107-126 іде біліший папір, але не такий, як там, де пагінація одразу ставилась посередині. Далі дві сторінки випадає на заголовний аркуш III ч. Від 129-149 знов іде сірий папір, пагінації на полях не було і ніяких виправок в ній немає. Містять вони I і II р. III част., кінчаючи описом того, як Чіпка, після того, як у нього відняли землю, запив. «Жидівка мотнулась з світою в другу кімнату, кинула на бебехи» (середина 177), і знов помітно, як на останніх аркушах писалось густо, щоб підігнати їх до дальшої сторінки 149, де попередню пагінацію змінено (раніш було 143). Переписувати тут наново аркуші довелося через вставку великого епізоду про Пороха і Чижика (друга половина I, перша половина II р. — III част.). Від 149-201 (попередня пагінація 143-195) пагінація перше була на полях; потім через те, що раніше посередині замість 149 стояло 143, і далі перше була инша пагінація — до 309 стор.; папір жовтуватий. Міститься тут кінець II розд., III-IV р. і початок

¹⁾ Тут було пороблено чималі переробки, через це й довелося ці аркуші переписувати наново — див. далі.

VII розд. III част., кінчаючи ...«Пацюк на язичі, як на балалайці, вибиває і один тільки» (початок 234 друк.). Від 201 пагінації на полях не було, але через попередню виправку і тут посередині пагінацію виправлено; папір жовтуватий. Уміщено тут до 309 стор. мало не весь розділ VI, VIII, IX—III част., I—V і половину VI розд. IV част., кінчаючи Чіпчиною думкою «Живцем не податися в руки» (середина 348). Від 309 — до кінця (345 стор.), пагінації на полях не було, але знов від 317 ми бачимо в ній виправку посередині — замість 317 було 305, далі 306... до кінця 333 стор. старої пагінації. На аркушах-же від 309-317 пагінацію одразу поставлено посередині і ніяких в ній виправок немає. Це нові аркуші, що на них було вставлено епізод про дворян і урядовця.

На підставі того, що в рукопису є такі аркуші, на яких перше пагінація стояла на боках, а потім тут-таки її було виправлено, можна сказати, що це найдавніші аркуші нашого рукопису (5-13, 19-45, 55-61, 99-129, 149-201) — близько 100 стор. — це розділ I (без першого аркушу), розділ II (без кінця), увесь розділ III, увесь розділ IV, мало не весь V (без кінця), середина розд. VII («Хазяїн»), — I частини друк.; розд. IV «Махамед» (без початку) і всі розділи V і VI другої частини, друга половина розділу II—III част. (піяцтво Чіпчине, після того, як у нього відняли землю), III, IV, V, VI і початок VII («На волі») — III част. — причому найдавніші аркуші, — це аркуші від 99-106 (вони жовті і дуже побиті), де описується парубочький вік Максимів і початок його служби в москалях. Це, мабуть, маленька частина найдавнішого, ще не закінченого переписуванням тексту в нашому рукопису ¹⁾. Коли цей текст не задовольнив авторів, його було перероблено, і переписування його почалось наново, причому було вставлено чотири аркуші з попереднього зошита з виправкою пагінації на боках. В цей новий текст і входили всі ті аркуші, які зазначено вище. Але й новий текст не задовольнив авторів, він був перероблений, і почалось нове його переписування з пагінацією посередині. Переписування цього тексту було закінчено стор. 333. В цей текст, окрім зазначених вище, увійшли аркуші (за первісною пагінацією) від 195-303 і від 305-333 (за виправленою від 201-309 і від 317-345). Тут ми знаходимо розд. VII «На волі» (початок його ми бачили й у попередньому тексті — тут-таки оповідається про бунт селян і т. д., як і в II редак. і в друкованому виданні) і потім розд. VIII і IX — третьої частини (як і II редак. і в друков. виданні) і всю IV частину, як у друкованому, крім сцени бенькету дворян з урядовцем (рук. 1875 р. 310-314). Але і в цьому

¹⁾ Весь цей матеріал відповідає друкованому і II редак. (тільки матеріал розд. VII—«Хазяїн» було взято, як це ми уже були казали, з середини III розд. III част. II редак.

тексті знов було пороблено не аби-які переробки, так що довелося вирізувати давні аркуші, вставляти нові й міняти пагінацію посередині. Таких нових аркушів було вставлено близько 52 [3-4 початок першого розділу, 13-18 — II розд. — від моменту, коли батько Чіпчин Остап пішов на Дін до кінця, 45-54 — кінець IV розд. — думки Чіпчині про батька і розділ VI «Дізнався» і початок розділу VII «Хазяїн», 61-62 — кінець розд. VII «Хазяїн» — як поведився гордо Грицько і як, нарешті, він одружився з Христею [I частина]; мало не весь цей матеріал є і в II редак.; 65-98 (I, II, III і початок IV розд. «Махамед» — кінчаючи історією з бугаєм — все це є і в друков. виданні; в II-ж редакції тут був розд. VI (1 ?) «Мирон Гудзь», що з нього Іван тут-таки в тексті накреслив три розділи «Займанщина», «Піски в неволі» і «Пани польські»; 129-148 (друга половина I р. і перша половина II розд. III ч. — епізод про Пороха і Чижика (в II редак. нема), 309-316 — бенкет дворян з урядовцем і сцена смерти тестя Чіпчиного (у друкованому немає першого епізоду, а в II редак. немає обох).

Таким чином, ми бачимо, що в III р., що мала 333 стор.¹⁾, передусім не було епізодів про Пороха і Чижика (що складає матеріал другої половини I розд. і першої половини II розд. III част. друкован. видання). Ці епізоди написав Панас уже після того, як третю редакцію уже всю переписав Іван: первісна їх редакція залишилась в окремих аркушах, написаних Панасовою рукою з поміткою до 141 стор. II частина в III р. (як видно з рукопису 1875 р.) кінчалась 136 стор., дві сторінки припадають на оглав III частини (138); перший розділ III ч. в III р., як і в друков. і II р., починався тим, як у Чіпки відняли землю (це розказано було на 3 стор. до — 141 — III р., пор. друков. 153-157), а далі оповідалось про те, як Чіпка одразу запіячив. От тут між цими двома епізодами і було вставлено великий епізод про Пороха і Чижика. Але не все те, що написав Панас у додаток до IV р. увійшло в рукопис 1875 р. і друковане видання (у Панаса тут Пороха обмальовано ще гірше, ніж у друкованому: так він радить своїй сестрі Гальці, щоб вона віддалась Чіпці і вкрала у нього гроші, але Галька не захтіла цього зробити, дарма що з неї була повія, бо «він добрий»). Не увійшло в друковане видання і оповідання від автора про те, як Пороха було прогнано з служби — в рукоп. 1875 р. і в друкованому виданні про це розказує сам Порох²⁾).

Крім інших незначних епізодів, що їх написав Панас у цих`додатках до IV р., ми знаходимо в них і епізода про дворян і урядовця; правда він має тут трохи инакший вигляд, ніж у рукоп. 1875 р. Ось головний зміст

¹⁾ Оглав, що ми були наводили вище, теж має 333 стор.

²⁾ Уривки з цього епізоду, що не увійшли в друковане видання, див. додаток 18.

цього уривку в додатках Панасових: приїхав урядовець робити слідство на скаргу Чіпчину (за те, що його було усунуто з земства) . . . «В 12 годин чиновник производив слідство. Усі, як один чоловік, сказали одно, синок (Василя Степановича — предводитель) додав у тій речі, яку написав йому Шавкун, що жалоба Вариниченка «є акт раздора, который желают поселить между 2 сословиями, вооружение неимущих классов против имущих съ цѣлю осуществленія безумныхъ социалистическихъ идей, ниспроверженіе государственного строя, отрицаніе всякихъ семейныхъ и нравственныхъ началъ і багато такого говорив з виученої речі синок, на кінці додав: интрига такъ глубоко распустила свои корни не только среди жалкой и неразумной массы, но къ стыду дворянства и между нами отыскиваются адепты безумныхъ социалистическихъ теорій. Это грозитъ всеобщимъ разрушеніемъ, если только сильная рука администраціи въ союзѣ съ ¹⁾ привилегированнымъ сословіемъ не подавить столь ²⁾ и пагубного стремленія.

[Всі дивувались красномовності річі]. Чиновник вислухав річ, заспокоїв всіх, промовивсь за адміністрацію, що вона сильна (все це слова Панасові), тогдa тільки, когдa въ сознaнні кожного сильно чувство долга, обязанностей і що він постарается доложить Е. Пр. о такихъ глибокихъ симпатіяхъ къ администраціи, которыми полны дворянскіе сердца въ подавленіи всякого рода интриги. [Після цього дворяни підкупили Пороха через Карпа Саєнка, щоб той більше не писав про них, і епізод кінчається, як п'яний Саєнко впупі з Порохом і його сестрою Галькою танцював на улицах Гетьманського] ³⁾.

Всенький цей епізод про урядовця і дворян було вставлено в Ш р. між 302 — і 305 стор. в значно зміненому вигляді: немає нічого про Саєнка, а розмова дворян з урядовцем відбувається на бенькеті ⁴⁾. В Ш р. оповідалось тільки про те, як Чіпку усунули з земства (348 друков.): не було про те, як Чіпка поїхав до Пороха, як Порох написав йому скаргу, — не було всієї сцени «дворяни і урядовець», не було і сцени про смерть тестя Чіпчиного (в II р. тільки коротенько сказано, що він помер) — сцену про урядовця й дворян і було уложено на 8 сторінках, які й було вставлено в Ш р. між 302 — і 305 стор. (за новою пагінацією через вставку попередніх аркушів між 308-317).

Далі за радою Івановою (див. нижче замітки його на Ш р. і додаток № 12) Панас поробив додатки до IV розділу Ш р. «Махамед». — В своїх

¹⁾ Не можна розібрати, що написано.

²⁾ Теж.

³⁾ Епізод цей в первісній редакції див. додаток № 13-а.

⁴⁾ Епізод «дворяни і урядовець» за рукоп. 1875 р. див. додаток № 13-б.

замітках Іван каже: «разкажи, что вотъ, молъ, на селѣ жилъ Иванъ да Мотря — стор. 106. О ихъ хозяйствѣ. У нихъ, молъ, трое дѣтей, которыхъ они тоже желали вести по тому пути, по которому сами жили. Два сына покорилися, а третій, наслушавшись дидовыхъ переказовъ про войны та чвари, не хотѣлъ молъ и знатъ. Ну, дальше, как хочъ приноврови Махамеда». Згідно з цією порадою, Панас і поробив для IV р. свої додатки, які зазначив до стор. 107-109 — вони відповідають рукописові 1875 р. (стор. 97-99, і друков. 114 — кінець — до кінця 117). («У такому побуті бажали Іван з Мотрею своїх діток зростити — вигодувати»... — кінчається епізодом про бугая на стор. 117).

Потім у цих дописах до IV р., згідно з новим епізодом про Пороха, ми знаходимо зміну оповідання про те, як Чіпка поставився до того, що в нього було одібрано землю: тут він вирішує судитись і каже матері, щоб вона давала гроші (кінець 156 — початок 157 друк.). Далі йде епізод про зустріч з Галею (кінець 157-158).

Далі ми знаходимо на цих аркушах епізод про те, як Чіпка їздив до Пороха, як він йому написав скаргу (кінець 348-349 друков.), про смерть тестя Чіпчиного (349 кінець — початок — 353 др.).

Що-до інших вставок, що їх було внесено в III р., то вони відносяться, головним чином, до тих розділів, які обробляв Іван — про панів польських (I, II і III розділи II ч.) і про нові порядки, які настали на Україні після скасування кріпацтва (V «На громаді» і VI «Земці»). Що-до перших трьох розділів II ч. друков. видання («Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські»), то вони в III р. мали мало не такий самий вигляд, як і в друкованому, але III розд. в III р. кінчавсь на 108 стор. друков. видання словами «Стали тоді величати хутір Красногоркою»... і далі вже йшов розділ IV «Мекка», що починався так, як і в друкованому на 108 стор.: «Хто з гетьманців не знає Красногорки»; далі багато говорилось про рід Василя Семеновича і Петра Степановича (приблизно так, як 109-111 друков.; далі в друков., кінчаючи словами на 111 стор. «Треба (служити), — то й треба» є пропуск, бо в III р. далі говорилось про вибори до земства, про змову панів польських і їхніх прибічників, кого вибирати, про самі вибори, як провели своїх, як через три роки нові були вибори, і як знов провели своїх. Далі в III р. було, як у друков. на стор. 111: «...Заверховодили пани Польські в Гетьманському, як у себе на царстві...». Закінчувався цей розділ оповіданням про опозицію панам Польським Трьох Петрів (див. додаток № 10 і 11).

Всі ці чотири розділи («Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські», «Мекка»), мало не в такому вигляді, в якому вони увійшли в III р., Іван переписав ще й в окремий зошит, щоб послати їх до друку в галицькому

місячнику «Правді». Про це ми дізнаємось і з заміток Іванових на цю III р., що за них ми скажемо далі, і з окремого зошиту, в якому уміщено всі ці чотири розділи — в примітці до нього сказано ось що: «Подаємо ш. читачам «Правди» на показ нову роботу в нашій словесності — уривок великого роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Взятий з народнього життя роман цей од початку до кінця ведеться на соціальній основі. Нас просять завважити, що на цей уривок треба дивитись, як на необроблені ще коректурні листи, котрі при виданні цілого роману може де-в-чому будуть і перемінені. Написали Панас з Іваном Білики». Перші три розділи в цьому зошиті так що й цілком відповідають друкован. і рукописові 1875 р. (до 108 стор. друков.); IV-же розділ «Мекка», що спочатку містив у собі всенький той матеріал, про який ми вже говорили були з приводу вирізаних аркушів з III р., має силу виправок і, нарешті, подає той текст, який ми бачимо в рукоп. 1875 р. і в друкованому виданні. В рукопису 1875 р. залишився навіть слід заголовку цього розділу, як залишивсь він і в оглаві до III р. В середині 92 стор. 75 р. було написано заголовок «Мекка». Цей розділ починався словами «Хто з гетьманців не знає Красногорки» (стор. 108 др.). Розділ оцей, після того, як його було перероблено в цьому зошиті, що призначавсь до друку в «Правді», увійшов, але вже без заголовку (заголовок було витерто) до рукоп. 1875 р. у такому вигляді, в якому ми бачимо його в друков. виданні. Що-до розділів V «Новий вік» і VI «Старе та поновлене» (IV частина), то вперше накреслив їх Іван ще в II ред. — під заголовком V «На громаді» і VI «Земці» (він тут навіть накреслив і заголовок нового розділу «Старе та поновлене», в кінці своїх аркушів, не зазначивши ще ч^о розділу); потім, розташувавши всенький той матеріал, що знаходився в цьому первісному нарисові розділів V і VI, інакше і присвятивши першу частину V розд. новому малюнкові загального становища на Україні після знесення кріпацтва, він утворив розділ V під заголовком «Новий вік», в який увійшло чимало матеріалу із передніх двох розділів («На громаді» і «Земці»): так про Шавкуна він переніс сюди матеріал з VI розд. «Земці» (рукоп. 1875 р. і друков. 329-332); матеріал-же про Чіпку (друга половина 332 — до середини друков. 338) він узяв із розд. V; кінець-же розділу V (рукоп. 1875 і друков. вид. з середини 338-370) і початок VI «Старе та поновлене» (до кінця 378 друков.) він узяв із первісного нарису розділу VI «Земці», викинувши так що й усе те, що було в розділі VI, озаглавленому «В управі» (див. додаток № 7).

На цю третю редакцію заховались в Панасових паперах і замітки Іванові. Що-правда, не багатенько дають вони для зрозуміння складу цієї редакції. Видко, що вона справді відповідає тому оглаві, який ми були

навели вище. VII розд. I ч. зветься «Чупруненко», є розд. VIII «Січовик», IX «Піски в неволі», X «Пани Польські», XI «Мекка», XII «Махамед», XIII «У москалях», XIV «Максим старший» (II частини), розділи (XVIII «Воли зарєвли», XIX «Слизька дорога» і XXII «Наука не йде до бука» III частини, є XXVII «Новий вік» і XXVIII «Старе та поновлене» IV частини. Видима річ, що в розділах про панів Польських були уривки, присвячені Колодязю, Озерянському і Степанидці, що робили опозицію панам Польським (див. додаток № 11¹). Видно також, що в цій III р. були деякі епізоди, що згодом в остаточній редакції були викинуті, напр. сцена ськання Христею Грицька, яку Іван вважав за грубу.

Взагалі-ж Іван у цих замітках дуже турбується про розділи VIII, IX, X і XI (присвячені панам Польським) і питає брата, чи не краще їх зовсім викинути. Що-ж до розділів «Новий вік» і «Старе та поновлене», то хоча він і вважає, що ці розділи випадало-б переробити, особливо викинути геть усе, що торкається панів Польських, але він гадає, що без них не можна перебутися, бо «не будеть общественнаго разочарованія героя». Нарешті, він каже, що «по народности нашъ романъ выше Нечуя. Но зато по отдѣлкѣ — далеко намъ. О рамкахъ я не говорю. Мы не сравнились съ узкимъ миркомъ семейной жизни». Тут Іван, либонь, має на оці роман І. С. Левицького «Хмари», що вийшов у Києві р. 1874 (див. Огоновського, Історія літератури руської, ч. III, I відділ, стор. 581)²).

Серед паперів Панасових заховавсь ще один цікавий уривок, напевне невідомо ким написаний: він являє собою спробу написати сцену, як сікли Чіпку і як він потім себе почував. В II р. у Панаса цей уривок мав такий вигляд: «Довго його били, клято били. Цурупали летіли»... (Іван закреслив — і написав — «Од пруття цурпалки летіли»), кров вище чоловіка у горі сцїля (Іван закреслив і написав: з тіла кров у гору цівкою сцїля), шматки м'яса так і розлітались (Іван це закреслив). Ані крикнув Чіпка, ані застогнав». — Далі йде сливе так, як у друкованому — 241. — В I р. тільки коротенько сказано, що Чіпку становий вибив. В уривку, що за нього ми кажемо, ця сцена має такий вигляд:

...«Довго борсався Чіпка мовчки; ще довше його били — а він мовчав. Уже цурупалля різок с кров'ю і шматками тіла геть розліталось — його все-таки сікли, а він мовчав. Не зосталося й шматочка шкури на тілі, кров лялася на землю. Шмагають Чіпку по стовчаному живому м'ясу, тільки пучки міняли. Пани дивились, хижо раділи, а він все-таки мовчав; досадно

¹) Докладно як переробив Іван ці розділи дивись Плани Івана до розд. V і VII в II р.

²) Див. додаток № 12.

було панам, а далі узяв їх и острах: чи не вмер бува під лозиною. Звелили: «годі». Підвели Чипку, поставили: блідий, як смерть! Ледві на ногах стоїть, хитається з боку на бік, та без всякої мисли дивиться по сторонам, нічого не пам'ятаючи, наче допіро з неба звалився. Пани аж облизувалися, раділи, москалі розправляли пучки, ждучи чергового, перелякані люди стояли, як м'язці. Перший обізався пан Польський: «А що, злодую, щимить?» Неначе водою облив хто Чипку: пам'ять зразу вернулась, остаток крові кинувся в лице, налив очі. Пам'ять зразу прокинулася, як несамовитий зіркнув Чипка на пана, зіпнув і підняв кулаки, — да й тільки: обезсиляни руки повисли батогами, очі зразу знов потускніли, бо прокинулися мислі. А це одразу так стало соромно. Жалость підступила до серця — захтілось плакати; як-би де слово почув людське Чипка, заплакав би як дитина.

«И поплівся Чипка до дому, хитаючись, як п'яний — насилу йшов. Коли це зразу різки засвистіли, хтось загомонів-закричав: хтось змінив уже Чипку. Спішить, хапається Чипка, утікає од того крику: ноги насилу несуть, от-от упаде; ніхто не йде поддержать Чипки, ніхто не проведе додому, ніхто вже й не дивиться на його. Грубе полотно ростирає живе м'ясо, огнем пече — от-от упаде Чипка. Голова хилиця на груди, в очах темніє — а ззаду хтось кричить — ляментує Чипка хоче утекти, в чоботях кров хлюпає. — Чипка не чує за тим криком-ляментом, що так і ріже в уши, аж шпильками коле в покалічене тіло. Спішить Чипка, покидаючи слід кривавий. Приходить домою? и падаєть въ обморокъ ¹⁾). Очнувся и ему показалось, что его разбудилъ крикъ сѣкомыхъ. Страшная жажда — нѣтъ силъ встать и некому подать воды. Опять сонъ и бредъ. Ночь. Будто кто-то кричить у волости, Поднялся, рубаха присохла къ тѣлу. Вышелъ воды напиться. Вышелъ на дворъ. Картина ночи. Въ настроеніи Чипки нѣтъ злобы, она подавлена сознаниємъ безсилія, ничтожества. Опять сонъ и бредъ. Восходъ солнца. Нашелъ водки. Крѣпкій сонъ. Проснулся бодрѣе, — вотъ уже подваливаетъ злоба. Чипкѣ необходимо проболѣть. Крикъ сѣкомыхъ долженъ по временамъ чудиться нѣсколько дней. Не знаю, какъ тамъ у васъ дальше, а я бы подослалъ къ нему или мать, или еще лучше жену Грицька, и вотъ почему необходимо, пробудить въ читателѣ какъ можно болѣе жалости къ Чипкѣ, а это наилучше сдѣлать, выставивши жену Грицька съ ее глубокой скорбью около болящаго».

Очевидячки, цю сцену написав хтось для нашого роману в його III р. З заміток Іванових з приводу цієї сцени (див. додаток № 14) видно, що

¹⁾ Примітка Івана: «по всѣмъ правиламъ искусства».

вона відноситься до 202 стор. рукопису — і справді в III р. рукопису 1875 р. на 202 стор. (за попередньою пагінацією ця сцена знаходиться на 202 стор., за новою-ж пагінацією, це в рукопису 1875 р. — 208), ми бачимо сцену, як бив становий Чіпку. З цього уривку в рукопису 1875 р. ми бачимо тільки дві перші фрази: «Довго борсався Чіпка»... «Ще довше його били» (далі ідуть крапки на 1½ рядки і щось витерто). В друкованих виданнях «борсався» — (як у рук. 75 р.) змінено на «боровся». Очевидно, хтось, кому Панас переслав свого рукопису III р. на розгляд, написав тут свою сцену і додав далі пораду, як продовжувати роман. З слів — «не знаю, какъ тамъ у васъ дальше», видно, що цьому порадникові було надіслано не весь роман, а тільки його частину, кінчаючи цією сценою XX розд. Крім цієї сцени, порадник, якому Панас надіслав першу частину свого роману в III р, очевидно, поробив деякі свої помітки на полях. Іван у своїх замітках (див. додат. № 14) дуже гостро поставився як до цих заміток, так і особливо до самої сцени: всі підкреслені місця в уривку він вважає за дуже невдалі що-до мови, самого порадника зве «марателемъ» і каже, що він зробив тільки одну розумну увагу (до стор. 109 — III р.): — «Единственно вѣрное замѣчаніе марателя о Максимѣ. Онъ представленъ не любящимъ работы, а потому живымъ».

Рука, що нею писано уривка, про який ми оце казали, неначе нагадує руку І. С. Левицького. Можлива річ, Панас послав йому, як уже відомому тоді письменникові (І. С. Левицький в ці часи уже написав «Дві московки» («Правда» 1868, і окремо 1872 р.), «Гориславська ніч», «Правда» 1868, окремо 1872 р. і 1874 р.), «Причепи» («Правда» 1869 р. і окремо 1872 р.), «Запорожці» («Правда» 1873 р., і окремо того-ж року, а також 1874 р.), «Хмари» (1874 р.), «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі» («Кієвлянинъ» 1874 і «Правда» 1874 і окремо 1874), ¹⁾ свій роман на розгляд. Сліди неначе руки І. С. Левицького залишились (див. про це нижче) і в остаточній редакції нашого роману — рукопису 1875 р. Треба дійсно погодитись з Іваном, що уривок написано дуже невдало.

Ми вже були бачили, які зміни й вставки поробили брати в остаточній редакції роману — рукопису 1875 р. Коли текст роману після вирізок і вставок було вже остаточно встановлено в рукопису 1875 р., тоді почали детально його обробляти. Це робили олівцями — чорним, блакитним і червоним (крім закреслювань цензора) і чорнилом чорним, зеленим та фіялковим. Розглядаючи ці виправки, ми можемо сказати, що перш за все частину їх або деякі помітки було зроблено чорним олівцем рукою Івана Яковлевича. Річ

¹⁾ Огоновський, Історія літератури руської, ч. III, 1 відділ 580-581.

у тім, що в первісній редакції того уступу, де описуються думки Чіпчині про те, як його бабу їстимуть гробаки в могилі, одно слово «кинули» підкреслено чорним олівцем, а далі все місце, починаючи від «...Од кого вона (смерть)?» аж до кінця чотири рази перекреслено тим-таки олівцем і на полях рукою Івана Яковлевича чорним чорнилом була зроблена помітка, якої, на жаль, не можна добре розібрати, бо її вишкреблено; а втім у ній усе-ж-таки ясно виступають слова: «Все... треб» — мабуть — «все треба переробити». І справді, у новій редакції, яку написано на папері, наліпленому на цій первісній редакції — слово «кинули» замінено «опустили», а всеньке місце, починаючи від «...Од кого вона.», — перероблено так, як у друкованому (42). Те-ж самісіньке ми бачимо й у первісній редакції другого уступу, заліпленого теж папером (початок IV розділу). Перше Іван Яковлевич хтів був злегка переробити цей уступ і після «самотою» ставить + і $\sqrt{\quad}$, такий-же + поставлено і після слова «ради», слово «запарток» підкреслено чорним олівцем, над «та» поставлено ним-же — «хоч», але потім всенький цей уступ було закреслено чорним олівцем, заліплено папером, на якому й написано надруковану редакцію (30); у ній слова «запарток» немає і вирази переставлено так, як показують хрещики — себ-то фразу: «Забереться»... і т. д. перенесено після «самотою». На наліпленому папері ми бачимо редакцію більш поширену, як у первісному тексті (який відповідає I і II р.). Мабуть, ці переробки й поробив Іван Яковлевич, бо в іншому місці він тут-же в рукопису по старому тексту, виробив новий. Далі на полях рукопису ми зустрічаємо ще чимало вишкреблених якихось місць, де теж, без ніякого сумніву, були помітки Івана Рудченка: хоч їх і не можна прочитати, але рука його виступає ясно: стор. 61, де можна розібрати тільки одне слово главы, стор. 105, 126, 232, 237, 239, 317 і ин. Ці помітки є як там, де перше була давня пагінація, так і там, де стоїть нова. В деяких місцях у рукопису проти цих поміток є виправки, напр., на стор. 126 — додано зеленим слово «москаль», на 258 закреслено чорним «Кров у жилах стигла, розум мутився», в деяких нема. Далі по всьому рукопису ми бачимо підкреслені чорним олівцем слова; коло них часом стоїть знак запитання¹⁾, або знак запитання стоїть на полях рукопису, або чорним-же олівцем вставлено яке-небудь слово, або ним-же взято в дужки і підкреслено цілий вираз. Всі ці помітки такого самого характеру, що й попередні, і належать також Іванові Рудченкові. Підкреслювались такі слова, які, очевидячки, викликали якесь непорозуміння у нього, напр.: чмелена (14), одсахнувся (17), ярміс (124), цвікай (208) і ин. Підкреслені

¹⁾ Такий-же знак запитання стоїть і проти початку IV розділу, що подібно до другого уступу, проти якого є помітка Івана Рудченка, що його треба переробити, був переправлений так само, як і цей останній.

слова потім рідко виправлялись, так, напр., підкреслено слово «скушно» і коло нього поставлено знак запитання, воно закреслено чорним чорнилом (329); підкреслено «те» і закреслено фіялковим (58), підкреслено «винуватого» — теж (171), закреслено чорним взате в дужки чорним олівцем — «Оса прожогом впивається в квітку» (81), закреслено фіялковим закреслене і взате в дужки чорним олівцем «вкупі з Понятовським» (71). Деякі з виразів, внесених чорним олівцем, було потім наведено різними чорнилами, напр.: було написано «віриш у правду» й виправлено чорним олівцем так: зверху над «віриш» написано «шукаєш», а над «у» в слові «правду» поставлено «ы» (порів. раніше із помітки Івана Яковлевича — глави), потім цю виправку було наведено так — «шукаєш» наведено чорним і ним-же в слові «правду» «ду» переправлено на «ди», а ы олівцем так і залишилось; було написано чорним олівцем «нове» і наведено чорним (320); «діравіє» виправлено чорним олівцем на «дірчавіє» і наведено зеленим (230), причому «ч» написане зверху олівцем — залишилось. А деякі виправки так і не наведено чорнилом, напр.: «зразу» (127); слово «запарток», підкреслене в первісній редакції початку IV розд. і зовсім викинуте в другій редакції (стор. 28), раніше зустрічається в рукопису, де хлопці називають Чіпку цим прізвиськом (21) — з приводу цього в зазначеному уступі і йде мова.

Очевидячки, деякі слова й вирази просто викликали сумнів в Івана, і він, підкреслюючи їх, залишав їх на смак братів. Панас і собі, переглядаючи рукописа, що його брат переписав уже в остаточній редакції, висловлював і свої думки: так, напр., на стор. 292 ясно Панасовою рукою було зроблено дві помітки, одну з них все-таки можна розібрати — в тексті проти другої помітки стоїть: «з моторненького, опецькуватого хлопчика зробилась якась тупиця»... На полях проти цього місця залишилось рукою Панасовою «Из б . . . а», мабуть, «із бідового хлопця», але цей вираз не внесено до тексту. В иншому-ж місці його вираз приймався. Так, на полях його рукою було написано слово «несподівано» (воно теж вишкреблено, але так, що можна прочитати), воно внесено в текст і поставлено там замість якогось витертого (246). Всі ці виправки й помітки (підкреслення і т. д.), безперечно, було пороблено доки рукописа було подано до цензури; адже в тому новому уступі, де описуються Чіпчині думки про те, як його бабу їстимуть гробаки в могилі, є фраза, яку викреслив цензор.

Деякі незначні виправки окремих слів і виразів чорним олівцем міг зробити Іван і потім (після того, як рукопис було повернуто із цензури).

Але є виправки окремих слів чорним олівцем, зроблені й иншою рукою; рука ця неначе нагадує руку І. С. Левицького. Річ у тім, що на обгортці рукопису, де перераховуються ті видання І. Я. Рудченка і взагалі ті україн-

ські книжки, які продаються в книгарнях Петербурга і Київа, є додатки, що їх, безперечно, зробив І. С. Левицький. Такою-ж рукою є скількись виправок і в рукопису. Це виправки тільки окремих слів, — напр., «робити» замість «пахати» (147), «на останку» замість «на заклjučку» (71), «завсідними» замість «завждешніми» (329), «завсідні» замість «завждешні» (328). Ці виправки залишились не наведені, — їх, мабуть, було зроблено вже як рукопис повернули з цензури, бо з такими виправками надсилати рукописа до цензури не можна було. До цих пізніших виправок належать і виправки Івана Яковлевича, не наведені чорнилом ¹).

Хто саме поробив виправки чорнилом та блакитним олівцем, напевне сказати не можна, але мабуть це теж було зроблено, як рукописа було повернуто з цензури. Рідко вони торкаються виразів, а здебільша перероблюють окремі слова, а головним чином правопис. Зроблені вони не досить уважно, бо раз слово «здихнув» виправлено, а другий ні, теж «глядя» і т. д. Часом одне слово закреслено і червоним, і блакитним, напр. «до губернатора». З того, що червоним олівцем часом тільки підкреслювано слово, напр., «чутство» (197), що на полях проти підкресленого блакитним олівцем слова «пістрота» стоїть неначе рукою І. С. Левицького «ряботинь» (54), а над підкресленим (теж блакитним олівцем) «сплошним» (54) написано його-ж-таки рукою «суцільний», — можна гадати, що ці виправки або швидче вказівки робив саме він, хоч є й такі виправки цими олівцями, які нагадують руку Івана Яковлевича, напр., «чоловічках» (147) або виправки окремих літер на 225 сторінці.

Що виправки цими олівцями було зроблено до виправок зеленим та фіялковим чорнилами, видно з того, що потім деякі з них наводились різними чорнилами, напр., «А тепер» закреслено блакитним і потім зеленим (197), «здихнув» виправлено на «зітхнув» і червоним олівцем і зеленим чорнилом (132).

Що виправки зеленим та фіялковим чорнилами (а також частина олівцем — Івановою рукою) було зроблено вже, як рукописа було повернуто з цензури, довід на це ми бачимо в тому, що в уступах, закреслених цензором, цих виправок так що й нема, дарма що вони могли з'явитися, приміром, у великому уступі на 4 сторінках; до того-ж подавати до цензури попокресленого рукописа, от як, приміром, ми бачимо в рукопису чималенький-таки уступ («Недалечко від хатнього порогу»), вкрай перероблений фіялковим чорнилом, видима річ, не можна було. Окрім того, нашу думку

¹) Ми вже були бачили, що неначе рукою І. С. Левицького була навіть написана ціла сцена для роману — сцена, як били Чіпку.

можна ствердити ще й тим, що на обгортці рукопису таким самим зеленим чорнилом виправлено й прибране імення авторів — Мирного — Білика: ці імення, написані чорним чорнилом ¹⁾, виправлено зеленим на «Панаса і Івана Рудченко». Очевидячки, автори, здобувши дозвіл від цензури, хтіли виступити уже отверто — до цього, як відомо, Панас Рудченко друкував свої твори в галицьких часописах під прибраним іменням Мирного («Лихий попутав» — «Правда» 1872 р. і «П'яниця» — там-же 1874 р.) ²⁾. Коли-ж вийшов Валувський наказ, то нашим письменникам, що були урядовцями (Панас в 1878 р. служив у скарбниці на Полтавщині ³⁾, а Іван від січня 1875 р. до лютого 1877 р. був за урядовця для особливих доручень у волинського губернатора, а з квітня 1878 р. був перше за керівника канцелярією київського генерал-губернатора, а згодом пішов іще вище) ⁴⁾, — небезпечно було підписувати свої імення під закордонним нелегальним виданням, особливо надрукованим Драгомановим в Женеві, — отож роман і вийшов під псевдонімами Мирного-Білика.

Останні виправки це були переробки, зроблені фіялковим чорнилом. Це, ми думаємо, на тій підставі, що в рукопису є такі випадки, коли виправка, зроблена зеленим чорнилом, закреслювалась, і новий варіант писався фіялковим, напр.: було написано чорним «питала вона», виправлено зеленим «запитала вона», кінець-кінцем закреслено й написано фіялковим «обізналась вона перша» (5), було написано зеленим «круглі», виправлено і написано фіялковим «чорні» (5).

Всі ці виправки мали на меті найперше удосконалити мову твору. Відомо, що в творах Панаса Рудченка ми зустрічаємо силу русизмів. Багато їх і в тій редакції, яка повернулась з цензури: так ми тут знаходимо «чувством» (195), виправлене чорним олівцем на «почуттям», і потім наведене чорним чорнилом, «чувство» (197) підкреслене червоним олівцем, і переправлене чорним на «почуття» (це слово так і залишилось невиправлене в одному уступі, що його закреслив цензор (287), хоч тут-таки в ньому ми зустрічаємо і «чуття», виправлене з якогось слова, якого не можна розібрати, але, здається, не з «чутства»), «угли» — поправлено зеленим «кутки» (197). Подібні виправки робив, очевидячки, Іван Яковлевич. Далі ці виправки мали на оці дати художніший вираз тому, що хтів висловити автор, або закреслити те,

¹⁾ Ці прибрані імення написано чорним чорнилом по вишкребленому, — очевидячки, раніше стояли якісь інші.

²⁾ Франко, Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Л. 1910, стор. 198.

³⁾ Коваленко, П. Мирний, стор. 5.

⁴⁾ Краткія біографическія свѣдѣнія о жизни и дѣятельности Ив. Як. Рудченко, Окрема відбитка з часопису «Україна», К. 1907 р., стор. 4.

що йому здавалось зайве або невдале. Так, прим., описуючи на стор. 186, як Чіпка мимоволі йшов за своїми товаришами, автор каже: «[так ведмедь іде нехотя за циганом: опинається, а все-таки йде] ¹⁾». Хто розкаже, що той ведмідь думає, — той хай розкаже й Чіпчину думку. Може скажуть: ведмідь тим іде, що кільце в носі? А чого йде Чіпка, самохіть іде? Хто про те знає? — Але розуміючи, що поет повинен читати в душі свого героя, уявляти собі психічні мотиви його вчинків, автор переробив це місце так: «Серце щось недобре віщує. Страх не страх: якесь темне почуття холодить серце... Холод пронизує душу... У думку закрадається питання: куди се? чого се? за ними?.. за товаришами?.. Обдурює сама себе думка — і тягне Чіпку далі та далі. Тягнеться він тихо-помаду, не маючи волі остатися, покинути братчиків, тлгнеться, одурений підлєслою думкою, забиває в серці страшне почуття» ²⁾.

Часом давалась ширша, детальніша картина того, що було намальовано раніше — це ми бачимо, напр., на початку IV розділу, де описується дитинство Чіпчине, або в опису думок Чіпчиних про те, як мертву бабу їстимуть гробаки в могилі ³⁾.

Часом закреслювались такі місця, які здавались зайві або недоладні; напр., оповідається про те, як баба розказувала Чіпці казки, провадила з ним розмову про все, що його цікавило. «Йй любо було одкривати світ його очам, — утішно думати, з якою натоптанною головою виросте її онуча». І далі йде закреслене місце: «І вона переказувала все, що уміла і як уміла, з своєї старої в його молоду голову. — Баби у нас — то наші скарбівниці. У їх головах сивих, що вже в могилу дивляться, позаховувалось все пережите людьми, передумане. І спасибі їм! Баби наші не все забирають з собою гробакам на поталу — вони багато дечого залишають онукам. Вони — бувальщина і джерело будучини. Яка та — така і друга!» (24), — мабуть, через те, що Іван не вважав за можливе мати звичайну забиту бабу Чіпчину за якусь ходячу історію ⁴⁾.

Дещо було закреслено, очевидно, за-для цензури, напр.: «Ішов 1848 рік. Заворушилися французи» — і далі закреслено — «і махнули свого короля геть з престолу (119). Трохи далі там-же закреслено: «Загомоніли піддані проти своїх королів»; ще далі — «Це вже нам була не первина. Ми вже ходили раз боронити Турка од його бунтовливого холопа — Білого Орапа» ⁵⁾.

¹⁾ Слова, взяті в дужки, залишилися в тексті.

²⁾ Проти цієї переробки на полях нема ніякої помітки і вона зроблена в тексті по закресленому Івановою рукою.

³⁾ Ці переробки, як ми були казали, належать Іванові Яковлевичеві.

⁴⁾ Знов на полях нема ніякої помітки проти цього місця.

⁵⁾ Всенький той уступ, де знаходяться ці вирази, на полях обведений чорним олівцем, мабуть, Іваном Яковлевичем.

На стор. 120 закреслено: «Погасили в сусіда вольнолюбиву пожежу,—тепер і самим безпешніше». — Закреслювалися иноді й такі місця, які були звернуті проти панів, і які здавалися дражливими: «Панові що? Хіба пан думав про гірку працю, хіба йому слід до того свою панську увагу звертати» (153) — це закреслено зеленим чорнилом, значить, як рукопис уже було повернуто з цензури: очевидно, під гнітом тієї реакції, яка тоді (наприкінці 70 р.р.) де-далі все збільшувалась, було бажано уникнути таких місць, які могли зайво дратувати.

Деякими закресленими виразами Іван потім скористувався в іншому місці: так це було з тим уступом розділу V першої частини, де описується мінливість людського щастя; розділ цей згодом у трохи зміненій формі було внесено на початок третьої частини (друковане видання, розд. I, част. III, стор. 153, початок). На місці-ж закресленого (4 рядки) вставлено один рядок, в якому висловлено ту-ж-таки думку, тільки коротко ¹⁾.

Часом одне слово або й цілий вираз зазнавав кілька виправок. Так, напр., перше було якесь слово, написане чорним чорнилом; воно було виправлено зеленим на «круглі», але й цей епітет не задовольнив, і було написано новий, фіялковим, «чорні» (5); було написано чорним — «питала вона» потім виправлено зеленим «запитала вона», нарешті, фіялковим така остаточна редакція — «обізвалась вона перша». А то ще: було перше написано чорним чорнилом якогось варіанта, який важко навести, бо дещо в ньому вишкреблено, потім він був перероблений зеленим, причому було залишено кілька слів із давнього варіанту, і новий текст мав такий вигляд: (щось вишкреблено) (починається зеленим) не (далі чорним) всіло одно (далі зеленим) гаразд (чорним) забулися — друга приключка приключилася й перевернула життя Чіпки, (далі було чорним) уразила (замість первісного — розкопирсала) його гаряче серце, але, нарешті, останнє речення — «й перевернула»... закреслено фіялковим, і написано «котра обізвалась на всім останнім житті Чіпчинім» (40) ²⁾.

Що-ж, нарешті являє собою рукопис 1875 р., порівнюючи до друкованих видань? Цих видань, як відомо, три — Драгоманівське 1880 р., видання «Кіевской Старини» 1903 і «Віку» 1905 р.³⁾ Ми вже висловили свою думку,

¹⁾ Проти закресленого місця там на полях нема ніякої помітки.

²⁾ Проти цього місця були на полях якісь помітки, але від них нічого не залишилось. Детально про всі ці виправки див. Додатки та варіанти до рукопису 1875 р. Додаток № 22.

³⁾ Нам відомо ще галицьке видання цього роману Української Народньої Бібліотеки, та воно являє собою, як і зазначено на обгортці, незмінний передрук з першого видання — Драгоманова.

що Драгоманів, друкуючи цей роман, мав у руках рукопису 1875 р. Але хоча він старанно передруковував усі ясні помилки, навіть оригінальні написання слів (на в городі, по в городу — див. вище), — він вільненько-таки поводивсь з нашим рукописом. До свого видання він уніс мало не всі виправки, які ми знаходимо в нашому рукопису, але чомусь не скрізь додержувався виправок фіялковим чорнилом, а брав давній варіант, написаний чорним; що-правда, він уніс в своє видання великий уступ, перероблений фіялковим чорнилом. Уступ цей починається словами ...«Недалечко від хатнього порогу»... (р. 7, Др. 9). Певно, давній варіант часом здавався йому кращим, хоча з цим не завжди можна погодитися. Так, прим., розмовляє у волості Остап Хрущ з головою і писарем про свій поворот на батьківщину (р. 10-11). Коли розмова скінчилась, то за новим варіантом фіялковим чорнилом — писар ...«разом з головою й пішли у другу хату»... — як і треба; Драгоманів-же бере давній варіант — «у волость», — просто недогляд попередньої редакції, бо розмова відбувалась саме у волості. Але справді краще сказати, як написано чорним: «Стала нудьга виглядати його очима, журба обнімати його голову — ніж журба невимовна гнітити його душу і серце»... (12, Др. 15), ніж виправлено фіялковим; або краще: «Не вдалося одно гаразд забути — друга приклячка приключилася й перевернула життя Чіпчине», як написано чорним, ніж: «друга приклячка приключилася, котра обізвалася на всім останнім житті Чіпчинім»... (40), як виправлено фіялковим.

Далі, у Драгоманівському виданні часом два речення сполучуються в одне: так, прим., на 32 сторінці рукопису ми читаємо: ...«А куди, руда? — кричить Грицько на овечку, що одрізвилась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжку. — Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку ухопити свіжої травиці»... і т. д. Драгоманів викидає, починаючи з «з обніжку» і кінчаючи «до зеленого», й виходить одне речення (39). Те-ж саме 261, 266.

Немає часом у Драгоманова і окремих виразів і цілих речень, що їх ми бачимо у рукопису, прим.: «Од тих переказів січова кров голосно загомоніла у серці малого онука. Максим полюбив діда більше батька, більше матери» (р. 73, Др. 90). На 143 стор. рукопису випущено у Драгоманова цілого рядка з думок Чіпчиних: ...«Тут ще тільки заклунулось, та й то...» (Др. 187). Часом Драгоманів вставляє цілком нові речення. В рукопису стоїть: «Що то за люба розмова! — Так ти покинеш? цокнеш, мій голубе, таке життя? допитувалась вона (Галя) Чіпки»... (266). У Драгоманова: «Що то за люба розмова. — Чіпко, голубчику... Признавайся, любиш? — Люблю, Галочко. — А скажи: покинеш?.. покинеш таке життя?» (Др. 331).

Иноді Драгоманів виправляв і окремі слова, часом дуже вдатно: так, напр., замість «считав» він друкує «вважав» (22), замість «уші»—«уха» (5), замість «теряючись»—«плутаючись» (8).

Але в нього зовсім немає великого уступу про бенкет дворян з урядовцем, що за нього ми були говорили вище, немає також і чималенького уступу, де описуються почуття молодої матери, що бажає мати дитину (р. 287, Др. 354). Окрім того, в уступі про лева (цензор його теж закресдив) у Драгоманова викинуто геть усе, що могло бути за образу для царя: немає того, що за небажання ловити лева з наказу царєвого неслухняному «голову зітнуть», що царєві немає ніякісінького діла до того, чи страшно, чи ні ловити такого звіря (Др. 70). Мабуть, усі ці пропуски було зроблено за-для цензури, щоб цей роман не був такий страшний для читачів російської України. Що-до двох інших видань цього роману — «Кієвскої Старини» та «Віку», то їх, очевидно, зроблено за Драгоманівським виданням, хоч і є в них деякі незначні відміни, що певне належать редакторів або-ж коректорів. Що ці видання були передруком з першого, це нам доводять тії помилки, що трапляються у всіх трьох виданнях, — в рукопису їх немає. На стор. 197 і 198 у Драгоманова мова мовиться за Микиту, так само, як і в рукопису (151), але далі у Драгоманова помилково замість Микити двічі надруковано Максим; це ми бачимо і в інших виданнях («К. С.» 179; «В.» 223). В обох виданнях немає тих самих виразів на один-два рядки, коли рівняти до рукопису, як це ми бачимо і у Драгоманова. Приміром: «Сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло». (р. 9, Др. 11, «К. С.» 9, «В.» 14). «Він усе хмурнішав та хмурнішав»... (р. 40, Др. 49, «К. С.» 43, «В.» 56). Трохи перероблені у Драгоманова місця повторюються слово в слово і в інших двох виданнях: див. вище наведені два речення про вівцю, яку завертає Грицько (Д. 39, «К. С.» 34, «В.» 45-46), уступ про лева (Др. 70, «К. С.» 62, «В.» 80), то-що. Але у «К. С.» немає великого уступу про те, як москалі прописували «слухний час» селянам, в «В.» він є, у тій самій, трохи змінєній формі проти рукопису, що й у Драгоманова (р. 231, Др. 293, «В.» 330).

Але в останніх двох виданнях є й одміни, порівнюючи до видання Драгоманова; вони всі полягають в заміні одних слів іншими — у Др. (6) — «манила», як і в рукопису (5), «К. С.» (4) і «В.» (9) — «вабила», у Др. «одказав» (7), як і в рукопису (поправка фіялковим — 5), «К. С.» (4) і «В.» (9) — «одмовив», у Др. (267) — «вдосталь» (як і в рукопису виправка зеленим і чорним олівцем — 203), в інших виданнях цього слова нема, у Др. (11) «не свідомий», як і в рукопису (8), «К. С.» (8) і «В.» (13) — «невідомий», Др. (61) «обітря», як і в рукопису (49), «К. С.» (54) і «В.» (69) — «повітря» та инш.

Є різниця і між усіма трьома виданнями, або тільки одно чим-небудь різниться: так давній варіант... «Стали її сусіди обходити, а зустрівшись, сторонились», — закреслений фіялковим чорнилом (р. 16), — є у Др. (20) і «К. С.» (17), але нема його у «В.» (20 ч.); скрізь — «щитала» (р. 171, Др. 223, «К. С.» 203), — «В» (252) — «вважала».

Що-ж, нарешті, являє собою друкований текст роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні», що в ньому належить якому письменникові? Докладно це можна з'ясувати тільки критично видавши цей твір, точно зазначивши всі вирази того чи іншого письменника. Ми з'ясуємо це питання тільки що-до змісту і тих мотивів, які складають цей роман, а також і що-до головніших уступів, які дають змогу охарактеризувати літературну маніру кожного письменника. І тут ми можемо сказати, що мало не вся перша і третя частина належать Панасові; в II ч. Панасові належать розділи XI «Махамед», XII «У москалях», XIII «Максим старшим», а в IV частині усі розділи, окрім V «Новий вік» і VI «Старе та поновлене», котрі належать Іванові, що-правда, в VI є текст і Панасів. Що-ж до перших трьох розділів III ч. — «Січовик», «Піски в неволі» і «Пани Польські», то тут переплітається праця обох братів — отже вони являють собою спільний твір обох письменників, хоч більша частина тут належить Іванові. Далі, розглядаючи докладніше склад кожного розділу, ми можемо одзначити ось що: I розділ I част. належить Панасові, але Іван поробив в ньому чимало виправок в словах і виразах ¹⁾, а уступ про весну, про вид парубка (др. 1-2), про голос Галин, епізод «Мотря годує свиней» — значно переробив, користуючись з Панасового тексту ²⁾. II розділ належить Панасові, але і в ньому Іван поробив багато виправок в словах і виразах; окрім того, початок розділу — це текст Панасів у переробці Івановій і всенький уривок про почування Оришки і Мотрі після того, як викрився їхній сором (кінець 15-16 стор. друкованого), либонь належить Іванові, адже його нема в II р., він новий в IV р. (нові аркуші), написав його мабуть Іван, коли остаточно складав IV редак. (принаймні в паперах братів немає вказівок на те, щоб цей уривок належав Панасові). Третій розділ належить Панасові (з чималими виправками Івановими); тільки два уривки: 1) про те, як баба розказувала казки Чіпці (друков. 24-25) і 2) про те, як вона його знайомила з світом, (з середини 26-27) — являють собою переробку тексту Панасового Іваном ³⁾;

¹⁾ Характер цих виправок див. далі «Уривки Панасові з багатьма виправками Івана і остаточно оброблення деяких Панасових уривків Іваном».

²⁾ Характер цих переробок див. далі «Зразки, як перероблював Іван текст Панасів».

³⁾ Див. 2 примітку на цій сторінці.

IV розд. текст Панасів (з чималими виправками Івана); початок його про дитячі роки Чіпки — (стор. 30) мабуть, текст Панасів, та його переробив Іван для остаточної IV редак. V розд. текст Панасів з чималими виправками Івана: уривок про смерть баби Чіпчиної, мабуть, Іван остаточно обробив для IV р. VI розділ текст Панасів з багатьма виправками Івана, двох невеличких уступів цього розділу не має ні I, ні II р. — перший уступ — це середина 53 стор. від «...Чіпка так і припадає...» до «...Неділя...», і другий — від «...Неділя...» до «...Знявся і пішов...» — вони вперше з'являються в остаточній IV ред. VII розд. — текст Панасів, Іванових виправок обмаль. I розд. II ч. — спочатку текст Іванів (стор. 71), далі текст Панасів, виправки Іванові невеликі — стор. 72 до «...Хіба тільки сусідній пан полковник...», далі текст Іванів до «...Адже, як недавно Піски настали...», далі знову текст Панасів з чималими виправками Івана (72-76 до «Кругом усе старе лицарство роставало»), потім текст Іванів, вироблений з тексту Панасового (кінець 76-77), причому тут є ціле речення, взяте з Панасового тексту, напр. «...Піднялись були за Дніпром гайдамаки, та й ті повертались у розбишаки, а не в справжніх лицарів...» (стор. 77), далі йде текст Панасів з великими виправками Івана (78 до 82), причому середина 79 стор. від «...Стануть розказувати...» до «...Не врядигоди дивись...» — це Панасів текст, що його переробив Іван, а сцена сватання у Кабанця і кінець цього розділу «Прийшлися цікавому хлопцеві» — з'являються тільки в зошиті для «Правди» і мабуть належать Іванові. Чотири рядки II розд. текст Панасів, 12 рядків про бунт в Польщі — Іванові, про «голопузу шляхту» (кінець 82-83), — мабуть, текст Іванів, бо його немає в II р., а в зошиті для «Правди» є тільки натяк на цей уступ, вперше-ж в повному вигляді він з'являється тільки в IV р.; всенький епізод про генерала в II ред. у Панаса (кінець 83-91 друков.) розказано коротенько (немає нічого за Лейбу і за те, як генерал «охрестив» одного селянина), — Іван поширив його своїми вставками і тут у цьому епізоді уступи і фрази Панасові переплітаються з уступами і фразами Івановими ¹⁾, адже епізод про Мирона на 85 стор. — текст Панасів з виправками Івана, а 86 стор. текст Іванів] 'про те, як повернувся Мирон з вільною (87 стор.) текст Панасів; далі до кінця стор. 87 — Іван переробив текст Панасів; стор. 88-89 до «Правда, деякі гарячіші» — текст Іванів, далі кінець 89 — текст Панасів, та Іван трохи змінив його; далі стор. 90-91 текст Іванів, а втім тут трапляються і фрази Панасові, що їх переробив Іван ²⁾. Початок III ч. текст Іванів (10 рядків), далі 92-96 до «А і не трохи то

¹⁾ Напр., на стор. 84 в Івановому тексті Панасова фраза: «Селяни, як жуки, загули».

²⁾ Уривок — «Не погано і піщанам»... до «І тини скрізь калачиком позаплітані» (кінець 91 стор.).

треба» текст Панасів з різними вставками Івана ¹⁾; далі від середини 96 аж до IV розділу (112 стор.) нема в II р. — це, мабуть, текст Іванів, що з'являється вперше в зошиті для «Правди». Текст розділів IV, V і VI — II ч. належить Панасові, а Іванових виправок обмаль. А втім, є деякі його вставки — в розділі VI про бунт декабристів (120 друков.), в розд. V про сум Максимів (131 стор.), в розд. VI — про бунти за кордоном (143) і про участь Максимову в боях (144-145), про вплив старшинування на Максима (142); мабуть його-ж-таки вставки і в III р., бо в II ред. у Панаса їх немає — про перші вражіння Максимів на службі — стор. 121, про те, як прощається він з матір'ю (122), про розмову батька Максимового з жінкою, про те, як вона провела сина в москалі (123), про чисту Максима (150). Окрім того, є місця, які подають переробку Панасового тексту: про вплив дідового оповідання на Максима — середина 115 («Січові оповістки»... до «Ось з-за села»); про парубоцькі роки Максимів (з середини 118 — і початок 119), про сварку Максимових братів (з середини 124-125); часом натрапляємо і на вставку і поодинокі фрази Іванових: напр., після «Так день у день, день у день вставлено: „І на що-ж це воно? кому воно здалося оця муштра? для чого?“, думали вони, вертаючись з учення (130), «не те, що нудна щоденна муштра, котра — як думав Максим — нікого не знобить, на гріє. І він цілком оддався тій роботі» (141). В розділах III част. виправок Іванових взагалі небагато, хоч є деякі місця, які йому належать: початок I розд. III ч. — вісім рядків (153), далі уривок, починаючи з «Украсти? грізно запитав Чіпка»... до «Чіпка стояв, як зачумлений» (214-215), «Гайда, братця!» до... «У-ух» (225), «Лущня помітив, як блиснула люлька»... до «Хтокало» (218-219), початок розділу VI «Спить Чіпка» (219-220); на стор. 237 і 239 Іван вставив імення пана і урядовців і в цих розділах є й такі місця, яких немає в II р., їх мабуть усталив Іван в остаточній редакції — про те вражіння, яке справило слово «Дін» на Мотрю, про думки Мотрині (кінець II розд. стор. 181), про те, як німець хвалив Чіпку (264); є й переробки Панасового тексту — про те, як жили Мотря і Чіпка після того, як вперше почули, що в них хотять оді-брати землю (155), про розмову Чіпчину з писарем (кінець 155 — початок 156), про вбивство сторожа (в II р. Чіпка широко про це оповідав, тут передано це від автора на 2½ рядках — 225), про те, як били Чіпку (241).

Текст перших чотирьох розділів IV ч. належить Панасові, виправок обмаль, вставок так що й немає. Можемо зазначити тільки одну фразу Іванову — «Доля прикрила їх (Чіпку і Галю після одружіння) своїм затиш-

¹⁾ Напр., стор. 95 — п'ять рядків Панасових, один рядок Іванів («Доброго, кажуть, дождити треба, а лихе само прийде» (6½ рядків Панасових, двоє Іванові) «Знов велено»... до «позносили»), далі текст Панасів, кінець 95 стор. — «Де-ж пак» — текст Іванів в II р.

ним крилом» (314 стор.); V розд. належить Іванові і первісний його текст в хаотичному вигляді ми знаходимо в II ред. в розд. VI «Земці»; перший уступ цього розділу в друков. виданні — до «Самому царкові Гетьманському» — це остаточне оброблення того нового варіанту, який написав Іван до початку VI розділу в II ред. на полях; цей варіант було поширено в III ред. в розд. V «Земці» і уже остаточно оброблено в IV ред. для розділу V «Новий вік», відкіля він перейшов і в друков. видання. Другий уступ «Самому царкові Гетьманському» і третій «Перш усього загомоніли» — це початок розд. VI «Земці» в II р., відкіля в обробленому вигляді він перейшов у розд. V «Земці» III р. і остаточно в V р. «Новий вік» IV ред., а відтіля і в друков. вид. Четвертий і п'ятий уступ «Та часи тепер були...» і «А тут як на те...» (327. стор.) — це нові уступи в III р., в II р. їх не було; оброблені остаточно для IV р., вони увійшли відтіля і в друков. вид. Далі аж до середини 332 стор. («Настав новий вік і для нашого Чіпки») — це первісно хаотичний текст VI розд. «Земці» II р.; потім його було оброблено для III р. і в остаточній обробці він увійшов в IV р., а відтіля і в друк. видання. Далі — аж до кінця цього розділу — це матеріал із V ч. II ред. «На громадській службі». Спершу його було оброблено для V р. III ред. «Земці» (було випущено тільки величеньке оповідання про те, як Дмитренко менджував кіньми і видурив коня у Чіпки), а потім для IV р. (причому було вставлено розмову Дмитренка про Галю і з Галею — 334-335, епізод про прихід дівчини 335, про Чіпчину розмову з Галею з приводу його служби громаді — кінець 334 — початок 340 — це написано олівцем в III р.), відкіля весь цей матеріал увійшов і в друков. видання. VI розділ теж належить Іванові, хоч і не весь. Сторінки 340-343 (до середини) це оброблення того хаотичного матеріалу, що ми знаходимо в розд. VI «Земці» II р., для VI р. III ред. «Старе та поновлене»; він потім увійшов і в IV р., а відтіля і в друк. вид. З середини 343 до «Вернувся Чіпка додому» (кінець 345) — це новий варіант олівцем в II р. до розд. VI «Земці»; його потім, унісши до нього деякі мотиви давнього тексту, було оброблено для VI р. III р. «Старе та поновлене», відкіля в остаточній обробці він увійшов і в IV р., а відтіля і в друков. видання. З кінця 345 і аж до середини 346 — до «Радів Чіпка» — це оброблений текст того матеріалу, що ми бачимо в розділі VI «Земці» II р.; він увійшов в III і IV р., а відтіля в друков. вид. З середини 346 — до «Чіпка нічого того не знає»... (кінець 347) — це переробка того варіанту, що накреслив Іван (олівцем) на полях до уривку II редак. «В управі» (в цьому варіанті оповідалось про те, що зробили трус у Чіпчиного тестя і знайшли браслета жінки предводителя, через що зробили трус і в Чіпки, і, дарма що нічого не знайшли, викинули його з гласних) — для III р. цей варіант було перероблено так, як у

друкован.; в такому вигляді ми бачимо його і в IV р. рукопису 1875 р. З кінця 347 і аж до «...Упала ця вістка...» (кінець 348) — це уривок, який ми бачимо тільки в III р., в II р. його нема. Від слів «...Упала ця вістка...» (кінець 348) — аж до «...А в Гетьманському пани раділи...» (початок 353) — це текст Панасів в дописах для III р. — тільки в III р. Іван не вніс сцени Максимової смерті (тільки сказано, що він помер); ця сцена є вже в IV р., відкіля вона перейшла і в друк. видання. Далі з 353 аж до VII розд. іде текст Іванів із уривка «В управі» в II р., оброблений трохи инакше в III р. (податок у III р., як і в первісному тексті, наз. регресивним — у друкованому вид. «якийсь чудний налог з землі — в кого її більше, той платить менше, а в кого менше, з того і бери»; нападається на Чіпку за його промови про земство не Дмитренко, як у друков., і в III р., а Шавкун); відтіля він у зміненому, як зазначено, вигляді увійшов і в IV р., а далі і в друков. видання. Далі аж до кінця роману йде текст Панасів з деякими виправками і вставками Івановими. Так, наприкінці VII р. II р., де оповідалось про те, що Чіпка вдруге вигнав матір, що вона заслабла, і Галя сказала, що кине Чіпку, коли він не помириться з матір'ю — усе це Іван викинув, а вставив тільки коротеньке речення — «На другий день пішов по селу гомін...» Наприкінці 375 стор. додав, мабуть, Іван про півня, що є і в III р., також про думки Галині після того як пішло товариство на грабунки (376), чого немає у II р. і є в III р. В середині 379 стор. є вставка Іванова в II р. «Червоне зарево»; вона увійшла і в III р., а в IV тільки було додано одне речення «...а навкруги собаки валували...», як і в друков. На стор. 381 Іван зробив у II р. вставку про арештантів, як з ними прощались люди. Нарешті, наприкінці роману ми бачимо дві вставки Іванові в II р. «А недалеко од Пісок» і «А посеред села», які були внесені і в III-IV р., а останній уступ роману «Минув рік» — аж до кінця роману — це переробка Панасового тексту Тепер, на підставі всього того, що ми досі говорили, для нас зовсім ясно, як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», і яку участь брав у ньому Іван. Панас задумав роман ще на початку 70 р. під впливом всього того, що він бачив на Україні і особливо під впливом оповідання поштаря, що віз його до Гадячу, про розбійника Гнидку. Р. 1872 він закінчив 1 ред. свого роману, що її написано дуже нерозбірно, наче чернетку, і надіслав її на розгляд свого брата. Перша редакція мала заголовок «Чіпка» і, головним чином, оповідала про його життя: тієї широкої картини суспільного і соціального життя, яку ми бачимо в остаточній редакції, тут не було. З психологічного боку останні вчинки Чіпчині, коли він, одружившись з Галею, знов повернувся до розбишацтва, було не мотивовано. Під впливом Іванової поради Панас у II р. звернувся на це увагу і намалював постать Грицька,

як типового представника того звичайного суспільного тла, на якому різко виступали такі поодинокі протестанти, як Чіпка; а втім він усе-таки так що й не торкнувся того соціального устрою, який доводив таких одиниць до кривавого протесту. В своїй замітці до II р., яку Панас скінчив р. 1874, Іван знову звернув на це Панасову увагу і потім сам, мабуть, умовившись з братом, заходивсь виконувати цей план. Внаслідок цього і з'явилися його розділи про панів польських (поширені, порівнюючи з тим, що дав Панас в II р., а головне звязані з життям героя — Чіпки) і особливо розділи про роллю панів після скасування кріпацтва (спочатку «На громаді», «Земці», а потім «Новий вік» і «Старе та поновлене»). Після того, як спільними силами братів у роман було внесено ці розділи, утворилась уже III р. Вона давала вже широкий малюнок того суспільного і соціального устрою, на тлі якого з'являлись такі постаті, як Чіпка. В остаточній IV р., яку являє собою рукопис 1875 р., це тло було тільки поширено — епізоди про Пороха і Чижика, бенкет урядовця з дворянами, а матеріял про панів польських і їхніх прибічників було значно скорочено, бо в ньому було багато не типового, а індивідуального. Таким чином, ми бачимо, що широкий соціальний зміст роману — це справа Іванова.

Окрім того, Іван доклав багато праці що-до композиції самого роману, до розподілу його матеріялу на розділи, частини, ба навіть дав мало не всім розділам і частинам ті заголовки, які ми бачимо в друкованому виданні.

Та праця Іванова над романом цим не обмежилась. Він ще чимало попрацював над стилем роману, над його фразеологією, то-що. Сліди цієї праці ми вже бачили в рукопису 1875 р. Їх ще більше в попередніх редакціях, особливо в II-ій. Тут є цілі уступи, що їх написав або переробив Іван; вони потім увійшли в друковане видання, в трохи зміненому вигляді. Вище ми уже були зазначили ті уступи Іванові, що увійшли в друковане видання.

Тепер подивімось, як Іван перероблював і виправляв текст Панасів.

І. Зразки як перероблював Іван текст Панасів.

Панас.

1. «Надворі розляглась весна красна. Усе кругом розвернулося, розпустилося, розцвіло пишним квітом. Сонце ще не встигло наложити своїх палючих слідів на рослині; — зелена вона, як рута, а сонце ясне та тепле, як погляд любі дівчини.

«Хороше у такі часи на полях. Земля споена теплими дощами, обігріта теплом ясного весняного сонця, буїно жене з себе усяку рослину, — усе так з землі і

Іван.

Поробивши чимало виправок в самому тексті Панасовому II р., Іван, нарешті, утворив такий текст цього уривку: його він написав на окремому аркуші, якого наліпив перед початком роману.

«Надворі весна. Усе кругом розвернулося, розпустилося, зацвіло, зазеленіло. Сонце ще не встигло положити своїх палючих слідів на поля: зелені вони, як рута

лізе — кажуть люди. Полє безкрає море. Розіслало, розкинуло навкруги (*затерто далі одно слово*) зелений килим, такий (*затерто далі одно слово*) аж сміється у очіх. Над ним синє прозоре небо та ясне сонце хвилює золотую хвилю і обливає новим теплом та сявом. Коли не коли здійметься з-за гори невеличка хмарка і як злодій пополотнівши і витягшись у довгу й тонку мотузочку, крадеться по небоспаду, поки знов не сховається за гору, або не перерветься і не розлетиться, мов дим. Кругом (*затерто одно слово*) парно; дзвінке жайворонкове щебетання, як срібний дзвіночок, стоїть у тому парі, у тому сяву і любо дрижить-тремтить, переливається; до його з землі піднімається перепелячий крик (*затерто одно слово*); сюрчання коників у траві; тихий, таємний гомін поля, шепотіння рослини... Все те зливається до купи, до гурту, обвиває все якимсь сном, якимись чарами. Вам там легко, любо, весело, стихають у серці недавні незгоди, заволікаються забуттям всякі муки, стихнуть, засипають. Груді глибоко вдихають в себе польові пахощі й легко видихають їх. Ви щасливі, любите дуже і прощасте глибше у той час.

2. Йшов парубок. Свита на ньому доброго ягнячого сукна, не застебнена, з-під неї виглядала біла сорочка, і чорний каламайковий пояс, котрим підперезані були китаві мати́всті штани і на голові сива шапка з решетилівських смушків, на ногах добре змазані дьогтем шакапові чоботи.

а само сонце — ясне та тепле, як погляд любі́ї дівчини.

«І гарно-ж в таку годину. Теплі дощі напоїли землю, сонце пригріло і жене земля з себе паростки. «Усе так і лізе!» кажуть люди. Поле, що безкрає море — скільки зглянеш: розіслало свій зелений килим — аж сміється у очіх. Над ним синє, прозоре небо, на небі ясне сонце; на ланах сонячних — хвиля; під хвилю жайворонська доля. Вітерець ледве дише, та й то з теплого краю. А згори на землю лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок; тремтить-дрижить, переливається, мов застигас. А з землі піднімається вгору перепелячий крик, у траві сюрчать коники; шепочуть проміж себе биливи, тихотасмно гомонить поле. Дивний то гомін — немов ті чари — пеленає в дрімоту. Дивися і не дивися; дишеш і не дишеш, слухаєш і не слухаєш. І гарно тобі, і легко тобі, і любо тобі, й весело. На серці стихають негоди, в душі засипають муки, на думку не лізуть клопоти. І самому хочеться жити, хочеться бути щасливим і бажав-би, щоб усім щастя сміялось — прощаються людські неправди».

Цей уривок є значно зміненому вигляді увійшов в ред. 1875 р., а відтіля без зміни в друковане видання¹⁾. Проти того місця, де у Панаса говориться, як хмарка... крадеться по небоспаду... Іван у дужках поставив «Тургенев»²⁾.

[Йшов молодий чоловік]. «Не багатого роду», казала (убрана — *закреслено*) проста свита, накинута на опашки. «Та чепурної владі», — додавала¹⁾ чиста, біла²⁾ вишивана сорочка та червоний пояс, що підперізував китайчані мати́всті штани. Тільки добра шапка з (своїх — *закреслено*) сивих решетилівських смушків, на правий бік перекилена, видавала хло-

¹⁾ Можна думати, що й остаточно обробка цього уривку так, як у IV р. і друков., належить Іванові, бо в своїх замітках на III р. він пише братові: «первый листъ я переписалъ наново,» — див. дод. № 12 — спочатку.

²⁾ В I р. (розд. V) цей уривок має у Панаса такий вигляд: Раз у неділю доброї весінньої пори зібравшись Чіпка пішов довідуватися на поле, як воно там пшениця, жито і другі хліба. Ішов він собі тихо і мовчки. Кругом поля зеленіли, вітерець подихав, сонечко так любо гріло, немов усміхалось з ясного неба, і у Чіпки збилося на душі одрадно, на серці весело; воно тьохкало і тихо билося у його широкіх грудях, котрі то високо-високо підіймалися, то низько опускалися, удихаючи і видихаючи любу весінню прохолоду. Ось доходить він до свого поля.

3. «Літ за двадцять до крепацької волі селом Пісками йшов собі захожий чоловік».

4. Як жайворонкове щебетання, піднімався він (*голос Галі*) високо-високостовпом угору, довго стояв, дрижав, розливався у легкому польовому повітрі, знову піднімався і лився (*не розібрано слого*) без перестанку, без угаву якоюсь тугою плакучою, якимсь жалем невимовним.»

(Баба розказувала Чіпці казочку про горобця, доброго молодця).

5. «Хоч і дуже любив Чіпка ті казочки і з великою охотою їх слухав, але його дитячу голову більше клопотали янші речі, клопотало його життя, що (*не розібрано слово*) кругом нього, виливалося то в людській розмові, то в скотинячому реві, птичому щебетанні, то зелені рослини».

6. «І все Чіпку займало, усе зачіпало, і про все він розпитував у своєї баби. Найбільше його дивувало небо з (землею—*закресл.*) ясным сонцем, блідим місяцем і блискучими зорями. Так йому бабуса і почне усе викладати; то иноді слуха Чіпка, слуха та слухаючи і засне, а иноді й розщебечеться, як той соловейко».

п'ячу натуру. Бо й справді — йшов парубок. На виду молодий ще, літ, може, до 20, та й то чи с. *Так і в друков., тільки замість* ¹⁾ одмовляла, ²⁾ після біла — на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перекиляючись набакир, натякала на парубочку вдачу. Йшов справді парубок. На перший погляд йому може літ до двадцяти добиралося».

«Літ за 20 (*«а може трохи й більше» — закреслено*) до (*«того случаю» закреслено*) кріпацької волі, а може й більше, з того самого Ромоданового шляху (у село Піски — *закресл.*), що йшов парубок, вступав (якийсь *закреслено*) у село Піски захожий (*«чоловік» закреслено*) — у друков. «якийсь невідомий захожий».

Як жайворонкове щебетання, він розливався в високім просторі, опускався нижче до землі, замирав-терявся на полях розлогих, піднімався знову дотори, під хмари, а відтіля лився якоюсь плакучою тугою, якимсь невимовним жалем.

В рукопису 75 р.: Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий так і розходився на всі боки, то розлягався в високім просторі, то слався по землі, по зелених житах (*останні 3 слова написано по вишкребленому*), то замирав (*було наче*) оддалеки на полях розлогих, то вливався в душу якимсь несвідомим щастям. *Так і в друков. 3.*

Іван замість цього написав свій варіант, який увійшов і в р. 75 рук. і в друковане видання—від слів «Чіпка слухає й дума»... до «І розказує йому баба» (стор. 27).

«Оце було літом (*«в суботу» — закресл.*) як заїде вже сонце і спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати, простеле рядно перед порогом, — бо в хаті душно — посідають (*«обое» — закресл.*) дождати Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка — коли сидить, а коли й ляже. І просить Чіпка, щоб баба розказала що-

7. Ті, що недавно виселились до Пісок, потягнув руку за Мироном, почнуть лаяти Хмельницького, що, чому він не привернув їх до турка. Під турком легче-б було жити, він даліше, та й м'якіше, ніж москаль.

8. *Кінець роману у П. в II р.—після слів* «що як те страховище, позирав з воріт на шлях своїми витрішкуватими очима (стор. 382). — Аж поки жид Лейба не купив за безцінок того міста і не завів шинка. То під вечір іноді мороз подерав по шкурі п'яного, як згадають — хто хазяйнував у тому будинку».

небудь. То баба й почне йому викладати. Слуха Чіпка, слуха, то іноді й засне слухаючи. А іноді розщебечеться, як той соловейко. Уже і ніч настала. Засвітили зорі, замиготіли, заіскрилися. Задивився Чіпка на небо». *Так і в друков. з деякими незначними відмінками.*

Ті, що недавно виселились до Пісок, повтікавши од панських лапок, потягнуть руку за Мироном, почнуть лаяти Хмеля — «чому його перша куля не манула, що він не привернув їх до турка, а пригорнув до москаля».

В друков. цей уступ значно змінений—79 стор.

Спочатку Іван в II р. так переробив цей уступ: «А здалека з середини села увесь, як в огні, палав колись страшний палац. Тепер (закресл. — «він») чорнів страшний палац і немов посилав привіта отій пустці—своїй родичці. Одначе швидко він остався сиротою і ту пустку купив за безцінок новий Лейба і завів шинок. Отже все ще й тоді іноді під темний вечір мороз подерав поза шкурою веселих п'яног, як глянуть вони на хрест, що стояв, мов старець схилився, над шляхом. Зараз згадають, хто хазяйнував тут». Потім цей уступ тут-же в II р. було наново перероблено так, як ми бачимо його і в друков. виданні—в такому-ж вигляді він був і в III р. і залишився в IV.

II) Уривки з багатьма Івановими виправками в II р.

Панас

Хутко-ж, Чіпко, мені корову напувати, бо ще-ж треба її колись і доїти,—вже без докору гукнула до парубка мати, увіходючи у сіни.

Чіпка не чув того гуку. Він уже випустив корову з загороди і одв'язував кобилу од ясел у стайні. Скоро по-

Іван.

Не гайся-ж, сину, мені напувати корову, бо треба її ще колись і доїти! всетаки з докором гукнула мати, вступавши в сіни.

Та син не чув того докору. Він уже випустив з загороди корову і одв'язував од ясел кобилу. Швидко

Рук. 75.

Негайся-ж мені корову напувати, бо треба (ж) ще колись її й доїти! (усе таки) з докором гукнула з сінешних дверей мати. *Друк. трохи відмінно: нема слів, взятих в дужки, крім того: з докором гукнула мати вже з сінешних дверей.*

Син (уже) не чув¹⁾ того докору. Він випустив з загороди корову, одв'язав од ясел кобилу, — погнав до

¹⁾ Друков. — чув.

гнав, скоро назад вернувся. Тільки все одно вона з очей не зникла. Коли клав кобилі на ніч трави у ясла, то з-під трави йому здалося, що заблищали двоє чорних очей.

— Та згинь, Марюко! крикнув він, кидаючи траву, — от причепилась. І позаперавши усе, скоріше пішов у хату.

погнав, швидко і назад вернувся. Позаганяв в загороду худобу. А як підкладав на ніч кобилі трави у ясла, то з трави заблищали мов дві жарини — двоє чорних очей.

— Та згинь, Марюко, крикнув він, кидаючи траву. От причепилась! Та швидче запер загороду і пішов в хату.

водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв в загороду худобу, пабрав в оберемок свіжої трави. (*Талі іде новий текст по вишкребленому*). Зелена трава нагадала йому зелену корсетку: заманячила піби знайому постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... Йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей. «Згинь ти, Марюко», скрикнув він, випростуючи руки*). «От причепилась!» Швидко**) зачинив загороду і пішов у хату. (*Так і в друк., крім слів, взятих у дужки*).

«Дівчина сиділа (собі) на обніжку, на зеленій траві, і плела вінок з (сокирок), ромену, трав'янок¹⁾ і других квіток, що росли по полю. Сиділа вона собі спиною до того місця, звідки²⁾ скрився Чіпка³⁾. Кругом неї (квітки)⁴⁾ порозкидані (лежали)⁵⁾, вона⁶⁾ [їх звязувала], сплітала до купи і стиха співала якусь [сумну] [пісеньку]⁷⁾. Вітер [тихенько] [тяг] і розносив⁸⁾ її журливі⁹⁾ співи. По сумному личку¹⁰⁾ [видно було, що вона журилась чогось, думала якусь тяжку думку, не дослухаючись до того, що співала тихо. Правда, і співала вона не пісню, а так, що Господь на душу положив, що само з серця просилося - лилося.***)

В рукоп. 75 р., як і в друк. тут ми бачимо значну відміню.

Дівчина сиділа на обніжку, на зеленій траві, та плела вінок з ромену, сокирок, трав'янок і других польових квіток, що тут-же недалеко на луці розстигалися чудовим цвітним килимом, напували пахощами повітря. Вона сиділа спиною до того місця, звідкіля підкрався Чіпка. Кругом неї обсіпано було квітками, натрушено травою і повна хвартушина того польового добра розстигалась на колінах. Дівчина знай опускала туди то одну, то другу руку, витягала квіточку по квіточці, підбирала один колір до другого, сплітала до купи, перев'язуючи гнучкими петровими батогами. Одначе, робота ця забрала не всі її думки: дівчина стиха співала. Тихенький подихав вітер, ворухив (рук. 75 р. шевелив) її невеличкі чорні кучері, що повибивались на висках з товстої та довгої коси, мав червоною широкою стьошкою, заплетеною в косу, і розносив по полю журливу пісню. По сумному голосу, позадуманому личку можна було помітити, що дівчина не жила без лиха (*Друк. 54*).

*) Друк.: З трави руки. **) Друк.: Швиденько.

***) Слова взяті в дужки Іван закреслив. Вставив Іван: 1) Сокирок. 2) Звідкіля.

3) Парубок. 4) Лежали. 5) Квітки, а. 6) Брала квітку за квіткою. 7) Пісню. Тихенько подихав. 8) По полю. 9) Ті. 10) Можна було помітити, що й вона жила не без лиха, що й її гнітила якась невесела думка.

Як виправляв Іван текст Панасів навіть в останні часи, перед утворенням IV редакції, ми можемо бачити із отаких прикладів:

Панас.

Чіпка, як вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Його лихо мчало у місто, йому хотілося перелетіти туди. Шлях лежав по-уз його землю, по-уз москалевий хутір, та не дивився Чіпка тепер ні на голу стерню землі, ні на Гудзів будинок—одно чesав, похиливши голову на груди, та слухаючи того голосного гомону, який підняло його стривожене серце. Туга його давила, жаль і досада; у думці перед очима розверталася страшна утрата землі. — Що тоді? думав він, — усе пропало. Землі не стане — її не стане. Бий вас сила Божа, прокляті! промовив він у голос.

Тепер він сам проходив по-уз москалевого двору: на хвіртці стояла Галя і давно вже дивилась на його, хоч він за своєю досадою і не примічав того.

— Кого-ж хай поб'є сила Божа?—любенько обізвалась вона до його. Чіпка підвів голову і затінався. Він не ждав її бачити у такий час; тепер бажав краще провалитися, аби її не бачити, з лею не балакати, він не міг зовсім говорити тепер. Лайка та прокльони бігали у його в думці, а слова доброго не було. Грізно, сердито зиркнув він на Галю, аж з її виду збігла весела усмішка. Вона ще ніколи не бачила його таким і злякалась того страшного погляду.

— Лихих людей, Галю, попихаючи голос, одмовив Чіпка на її питання і повернувшись до хвіртки. Галя повернулася, скочила у двір, зачинила хвіртку і чути тільки заложотіла двором.

Іван.

Чіпка, тільки вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Лихо його мчало у город; йому в одну минути хотілось перелетіти туди. Шлях лежав по-уз його землю, мимо москалевого хутора. Оже не дивився тепер Чіпка ні на чорно-жовту стерню, ні на Гудзів білий будинок; він одно чesав шляхом похнюпивши голову. Туга, жаль та досада охопили його серце; у думці вертілося одно лихо—утрата землі. «І що я без землі? думав він... людський попихач... наймит. Без землі—усе пропало. Землі не стане—її не стане. О, бий вас сила Божа, прокляті! не зчувся сам, як промовив у голос, саме порівнявшись з хвірткою у москалів двір.

На хвіртці стояла Галя. Вона давно вже його нагляділа, — та він не примічав її.

— Кого то ти проклинаєш так? любенько обізвалась вона до нього. Чіпка підвів голову — і став, як вкопаний. Він не ждав її бачити у такий тяжкий час. Побачивши, зовсім змішався. Він стояв, дивився на неї—і не міг слова вимовити: його лихо одібрало у його і мову. Одна лайка та прокльони бігали у нього на думці, а слова не було. Він сердито зиркнув на Галю і пеначе здув веселу усмішку з її ясного виду. Вона ще ніколи не бачила його такого грізного погля-

В р. 75 р. і друж. ми бачимо такі відміни від тексту Івана. В друков. такий текст:

Чіпка тільки вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Лихо його мчало у город; йому хотілося перелетіти туди (текст Панаса). Шлях у Гетьманське лежав повз його землю, мимо московського хутора. Та не дивився тепер Чіпка ні на чорно-жовту стерню на полі, ні на білий верх, що один тільки й виглядав з-за високого паркану москалевого двору. Чіпка чesав шляхом, заклопотаний однією думкою—про землю. І що я без землі? вертілося в його похнюплений голові. — Людський попихач, наймит. Без землі—нема волі. Земля тебе годує.. казаяіном робить А без землі—усе пропало, і моя надія пропала. —Щоб ви самі пропали, прокляті! сам не зчувся, як зірвалісь слова з язика. — Кому то ти добра такого жичиш? любенько обізвалась Галя до його, на хвіртці стоя. Вона вже давно його нагляділа, тільки він не примічав її. — Несподівана стріча як обварила Чіпку. Він підвів голову, подивився — де він, глянув на Галю—і не міг слова вимовити. Галя стояла і собі дивилась на його, піби з усмішкою, — піби раділа, що так несподівано захопила Чіпку, що він замішався. — А, бач, перелякався й ти, а ще парубок! зацокотала вона. Чіпка сер-

І вона втекла гірко вимовив сам до себе Чіпка, — не схотіла подождати. Подивився на ворота, немов хотів їх поглядом знести, похитав головою, підняв ноги і знову почесав, тільки видко шляхом.

(Дописи Панасові після утворення II ред.).

Чіпці стало шкода і Галини, страшною і божевільною Галини і Волоха, уже п'яного. [Обох їх заїдала пужда, обом їм далася вона у знаки — *закреслено*]. Як бажав у сей час Чіпка — бути багатим, — він-би поміг їм, він-би вирятував від пужди. «Бог зна, — дума Чіпка, — може се довело і Галину до божевільності і Волоха до винуватки. Що то багатство, достатки: і тепло при йому, і затишно. Багато за його люду полягло, багато сил витрачено та ще й може (?) й стратиться. Господи! де ж твоя правда? Ось тепер і в мене»... І розігріта думка почала перед ним свої визерунки виводити... *(Дописи на аркушах).*

Світом приїхав від губернатора чиновник на слідстві по жалобі Варениченка, та розпитавшись прямо покотив на те п'яне гульбище. Увійшов у хату, привітався та й подав «синові» до рук напір від губернатора.

ду — їй чогось страшно стало.

Лихих людей, Галю, — попихаючи голос, ледве одмовив Чіпка і повернувшись до неї. Галя собі повернулася, скочила у двір, зачинила хвіртку і тільки чутно залопотіла двором.

І вона втекла! гірко вимовив сам до себе Чіпка. Подивився він на ворота — мов би поглядом зніс їх, похитав головою; повернувся і знову почесав, тільки видко шляхом.

(Виправки Івана в Панасових дописах. В самих дописах Панааса виправок Івана немає. В р. 75 р. так як у друкованому):

Чіпці так стало шкода божевільної сестри Пороха та малих діток! «Може вони голодні й холодні», думав він. «От, як-би багатство, — чи дійшла-б вона до сього?.. Як-би то багатство. — А то — от, останню землю одбирають». Знову повернула його думка на землю, — почала перед ним свої виводи виводити. *(др. 164).*

В самих дописах виправок Іванових нема.

Світом задзеленів дзвінок.
Див. додаток № 13, б.

дито зиркнув на неї — наче здмухнув веселу усмішку з її веселого личка. — «Лихим людям, Галю», понижаючи голос, ледве одмовив Чіпка на перше питання, та й повернувшись до хвіртки.

Галя собі повернувшись, скочила у двір, зашпинувала хвіртку і тільки чутно — залопотіла двором.

І вона втекла! — гірко вимовив Чіпка; не подождала, не побалакала. — Поглянув він на ворота, на хвіртку, мов-би поглядом зніс їх, і похитав журливо головою, повернувшись — і знову почесав далі.

В р. 75 р. ми бачимо тільки незначні відміни в словах в порівнянні з друкованим текстом.

— У 12 годин, каже, приступимо до діла, а тепер піду спочину, — та й вийшов з залі.

Як грім торакну́в, як блискавка шморгнула поміж юрбою п'яного панства. Все зразу затихло, немов замерло. Як виходив чиновник з залі, його ришучі ступні чу́тно було серед тієї тихої тишини. Ось вони вже в коридорі, в сінях, ось і замерли. Задзвонив дзвінок, ірвонули коні — поїхали. Пішов тихий-тихий гомін по хаті, наче вітер повіював поміж листвою — то пронеслося шептання.

III. Остаточна обробка деяких варіантів Іваном для IV р.

Було в III р.

Посеред двору, недалеко від хати, стояла не молода вже молодиця, бідненько зодягнена, — годувала з помийниці свині. Свиня на увесь ріт хламала, а коло неї крутився, не знав, з якого боку підступити, невеличкий кабанчик: йому притьмом бажалося встромити в помийницю свій гостренький писок — і він знай одпихав ним свиню від помийниці. Свиня не піддавалась. Як-же він уже геть-то обридає їй, вона поверталась і зо-зла кусала ненажеру. — «Гладкий, аря! кричала на його молодиця. — Ще не наївся. — От проклятий! ціле корито випив — ще лізе».

Кабанчик буцім-би то й слухав. Одходив трохи в бік, підіймав одно ухо вгору, друге опускав униз, поглядав скося на свого ворога та жалібно гув. О же, як тільки свиня виймала з помийниці своє рило, та зажерливо рвала на землі шматки витягнутого сухаря, — кабанчик прожогом кидався до помийниці, мов три дні не їв. Тоді молодиця шукала дубця й одгонила ненаситу прожору уже прутом...

Розділ IV у III р. починався так:

Отак жив Чіпка, ріс, виростав в голоді та у холоді, у злиднях та нестачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він усе самотою, самотою. Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виро-

Виправлено в IV (р. 75 р.) так, як у друкованому (стор. 7), тільки замість хапати — хламати, одгонила... криком-кричала на, після ненажерями нема нічого, після аж поки — стоїть — не.

Іван мабуть заліпив цей текст і мабуть сам написав той, що ми бачимо у друков. — стор. 30.

док», «запарток», та не забував і бабиної ради. Забереться було в бур'яни, нарве квіток, назбира кузюк, та з ними й грається нишком... А хай-би хто зайняв його! Чіпка нікого не боявся, бо Чіпка ще не бачив страшного, а тільки чув від баби про бога грізного, так-же бог страшний злomu, а Чіпка бога не боїться, бо Чіпка добрий».

3. *Уривок про смерть баби в III р. мав такий вигляд:*

«Лежить баба на столі у хаті, хрест в руках, свічка в головах. Та-ж баба — тільки очі заплющила, рот зціпила. Прийшов піп, дяк, люди зійшлися, — узяли бабу, повесли на кладовище, укинули у яму й загребли... Мотря плаче, Чіпка не плаче. Йому тільки чогось страшно та жалко. «Нема баби», думає він. «Умерла баба. Не буде більше баби... Смерть узяла бабу. А що-ж то за смерть? Хто її знає?.. Од кого вона?.. Кажуть: од Бога! На що ж він добрих бере? Що вони кому заповідали?.. Невже і він живе кривдою? Ой ні! ні! Тут щось не те, щось друге. Говори, дивись, а тут — рот зціпило, язик одібрало, очі заклепило... Кидають тебе у землю, черви точать... Не чуєш! Ух! страшно, страшно».

Цей уривок в III р. Іван замінив клаптиком паперу, на ньому його рукою було написано мало не такий самий варіант, який ми знаходимо і в друку. виданні і який мабуть чи не він-же таки й написав, тільки в IV р., порівнюючи до друкованого після «німота» було остаточно вставлено фіялковим чорнилом «непробудна», а «нерозгадана» було виправлено на «нерозгаданий» і віднесено до «холод».

Таких прикладів, коли Іван, користуючись з Панасового тексту, витворював свій, можна навести силу-силенну — але всі їх можна встановити тільки критичним виданням роману. Але і з того, що ми говорили й наводили, видно, як багато попрацював Іван і над стилем, і над фразеологією роману.¹⁾ І коли ми порівнюватимемо мову, образність обох братів, то важко котромусь з них дати перевагу. Тут ми бачимо щасливе сполучення двох не аби-яких художніх сил, які тільки в такому випадкові й могли утворити щось певне, щось артистичне. Що-правда, з усієї роботи, яку проробив над романом Іван, видно, що думка у нього була гостріша, глибша як у брата — отже Іван був і старший, знов-таки і освіту здобув вищу, до всього мав безпосередні зносини з Драгомановим. Та художнім хистом своїм брати, можна сказати, стояли на одному рівні. І велика шкода, що Іван кінець-кінцем так захопився службою, що згодом зовсім покинув літературну діяльність.

Історія, як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», окрім цікавих даних про художню діяльність наших письменників, подає чимало матеріалу що-до історії української думки на Україні²⁾ за 70 р. р. мину-

¹⁾ У своїх замітках на III р. він каже, що крячкою сидить над рукописом (див. додаток № 12, стор. 3) — цей рукопис був у нього 4 місяці (див. там-же, стор. 5).

²⁾ Цікаво, що починаючи працювати над романом, приблизно ще в 1874 р., брати захоплювались гетьманщиною, — див. додатки № 19 і 20, — а далі вже вони почали звертати свою головну увагу на соціальні питання (див. додатки № 19 і 20).

лого сторіччя, показуючи, як вона глибоко сягала в причини народнього горя і як вона розвивалась у звязку з подіями в російській державі. Задумано його в невеликих-таки розмірах (на початку 70 р.р.), як картину приватної нещасливої долі Гнидки-Чіпки, хоча й через громадську неправду (через втрату землі). Та далі роман цей, в міру того, як розвивались нові економічно-суспільні відносини, що склалися на Україні, після скасування кріпацтва, все більше й більше поширювався різними епізодами про хабарництво урядовців та сваволлю панів (епізод про Пороха і Чижика, Пани Польські), а в картині бенкету дворян з урядовцем ми вже бачимо ту реакцію, яка запанувала в російській державі в середині 60 р.р., в її повному розквіті, і чуємо відгуки того руху, який зветься «хожденієм въ народъ» (початок у 1873 р.): на бенкеті мова мовиться «про напоръ безумныхъ соціалистическихъ идей, котрі тепер злочинці розсівають всюди». Цю сцену написано дуже гостро (особливо в первісній редакції у Панаса) і б'є вона, т. с., не по голоблях, а по коню, показуючи, як «привилегированное сословіе», «имущіе классы» вкупі з адміністрацією дбали за народній добробут. І величезну шкоду було зроблено для розвитку українського письменства тим, що цей роман не міг з'явитися свого часу серед української публіки: він робив перелом в історії українського письменства й показував широкі обрії служіння словом інтересам народу. Автори в цьому романі справді виконали ті обов'язки письменника, що їх ставив собі Панасів герой Телепень в його оповіданні «Лихі люди» (Товариші). І цілком слушно каже Б. Лепкий, що коли славетний М. Ю. Юзефович писав у своїй записці 1871 р., що сучасне українство є «ничто иное, какъ попытка, которой маскируется чистѣйшій соціализмъ», то він неначе мав на думці й оцей роман — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Те поширення громадської думки у наших письменників, особливо у Івана, про яке ми були казали, і яке відбувалося під впливом тієї реакції, що поширювалась у російській державі вже з середини 60 р., можна гадати (на підставі тих матеріалів, що стосуються до історії роману «Хіба ревуть воли»), робилось ще й під впливом М. П. Драгоманова. З ним, очевидно, Іван підчас утворення роману листувався, бо Панас у своїх замітках на І ред. пише, що він «согласію М. П. на предварительную критику (романа) обрадовался». Отже в утворенні цього роману є й Драгоманівська частка — коли не його безпосередні поради, що він їх міг подати, то його глибокі думки. Їх він посіяв у Івана, коли той під його проводом готувався до вступу в Київський університет. Думки ці в середині 70 р., коли остаточно склались погляди й самого Драгоманова, вилялись у Івана в певний громадський світогляд, який потім, в 80 р.р., на жаль, значно змінився.

Михайло Марковський.